भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता ।
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

वर्ग संख्या 180. Rc
Class No.
पुस्तक संख्या 96. 3
Book No.
रा० पु०/ N. L. 38.

MGIPC—S4—59 LNL/64—1-11-65—100,000.

॥ श्रीः ॥

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला
१२७

श्रीकोषः

[हिन्दी–संस्कृत–कोषः]

सम्पादक—
पण्डित श्रीकेदारनाथ शर्मा

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी

संस्करण : पञ्चम, संवत् २०१९

मूल्य : १-२५

© Chowkhamba Sanskrit Series Office,

P. O. Box 8, Varanasi.

(INDIA)

1963

Phone : 3145

समर्पण

भगवान पतितपावन प्रसन्नानन

श्रीविश्वनाथजी

युगल चरणोंमें

'त्वदीयं वस्तु गौरीश !

तुभ्यमेव समर्पये' ।

रूपमें दिये गये हैं, यथा देवताओंके नाम यदि जानना हो तो स्वर्ग-वर्गमें देखना चाहिए। इसी रीतिसे अन्य वर्गोंसे तत्तत् व्यक्ति तथा वस्तुओंका नाम जानना चाहिये। इस 'श्रीकोष' में संज्ञाप्रकरणमें हरगीतिका छन्द भी बना दिये हैं जिमसे छात्रोंको शब्द शीघ्र याद हो जाय। छन्दमें शब्द संस्कृतके हैं और वे शब्द कहीं (पदमें) विभक्तिमय हैं, तथा कहीं विभक्तिरहित हैं। छन्दको पढ़नेसे उसमें आये हुए शब्दों को छात्रगण गद्यांशमें देखेंगे तो उस देखनेके कालमें वे शब्द भी याद हो जायेंगे, जिनका समावेश छन्दमें नहीं हुआ है। इसमें संख्यावर्गको छोड़कर सभी वर्गमें शब्द अमरकोष के समान हैं।

अन्तमें, मैं भारतके श्रेष्ठ विद्वान् शकलशास्त्र-पारङ्गत पूज्यपाद पण्डित श्रीराम:दरलाल गोस्वामीजी महाराजके श्रीचरणोंमें भक्ति-पूर्वक श्रद्धाञ्जलि अर्पण करता हूं जिन्होंने इस पुस्तकके कई स्थलोंमें सत्परामर्श देकर लेखकको गौरवान्वित किया है।

तत्पश्चात् भट्टिकाव्य आदि उच्चकोटिके ग्रन्थोंके टीकाकार तथा हिन्दी, संस्कृत एवं नेपाली भाषाके कवि पूज्य पण्डित शेषराजजी शास्त्री काव्यतीर्थ [नेपाल] तथा विशारद पण्डित नरेन्द्रकेसरीजी पौड्याल एवं पण्डित महाशंकरजी साहित्यशास्त्री और पण्डित रामचन्द्रजी झा व्याकरणाचार्यके प्रति भी कृतज्ञता प्रकट करता हूं जिन्होंने मुझे इस कार्यमें आंशिक सहायता दी।

कार्तिकीपूर्णिमा
१४-११-४०

विनीत—
प्रणेता

विषय-सूची

साङ्केतिक अङ्कोंका स्पष्टीकरण

स्वर्गादि वर्गमें जो १, २ और ३ अङ्क आये हैं; उनका तथा क्रियावर्गमें जो १ से १० तक अङ्क हैं, उनका तात्पर्यार्थ निम्नरीतिसे है—

१ = पुंलिङ्ग — यथा—१ स्वर्गः = स्वर्ग शब्द पुंलिङ्ग है।

२ = स्त्रीलिङ्ग — यथा—२ लक्ष्मीः=लक्ष्मी शब्द स्त्रीलिङ्ग है।

३ = नपुंसकलिङ्ग — यथा—३ शार्ङ्गम्=शार्ङ्ग शब्द नपुंसकलिङ्ग है।

इसी रीतिसे क्रियावर्गमें भी १ से १० तकके अङ्कोंसे भ्वादिसे लेकर चुरादि तकका ज्ञान करना चाहिये। यथा १ से भ्वादि, २ से अदादि, ३ से जुहोत्यादि, ४ से दिवादि, ५ से स्वादि, ६ से तुदादि, ७ से रुधादि, ८ से तनादि, ९ से क्र्यादि और १० से चुरादि।

॥ श्रीः ॥

श्रीकोषः

मङ्गलाचरणम्

विद्याज्ञानसुधादात्रि लक्ष्मीकीर्तिशुभप्रदे ।
समबुद्धिधरे वन्दे सर्वसिद्धिफलप्रदे ॥

स्वर्गवर्गः

सुरलोकको हो स्वर्ग त्रोदिव, त्रिदिव त्रिदशालय कहा ।
निर्जर अमर सुर विबुध संज्ञा देवताओंकी अहा ॥
गन्धर्व किन्नर भूत अप्सर सिद्ध विद्याधर तथा ।
सब यक्ष रक्ष पिशाच गुह्यक देव सम हैं सर्वथा ॥ १ ॥

स्वर्ग—१ स्वर्गः, १नाकः, १ त्रिदिवः, १त्रिदशालयः, १सुरलोकः, २द्यौः २दिव् ; १त्रिविष्टपम् ।

देवता—२अमरः १निर्जरः, १देवः १त्रिदशः, १विबुधः, १सुरः ।

देवगण— १आदित्यः, १विश्वः, १वसुः ।

देवजातिविशेष—१विद्याधरः, १यक्षः, १रक्षः ।

इन्द्रारि, दानव, असुर, दितिसुत, दैत्य सुरद्विष भी कहो ।
सर्वज्ञ कहिये बुद्ध जिन वा सुगत गौतमको अहो ॥
बस, शाक्यमुनि औ शाक्यसिंहको बौद्ध सेवी जानिये ।
ब्रह्मा विधाता आत्मभूको, विधि प्रजापति मानिये ॥ २ ॥

असुर—१असुरः, १दैत्यः, १इन्द्रारिः, १दानवः, १दितिसुतः, १सुरद्विष् ।

बौद्धमतसेवी—१शाक्यमुनिः, १शाक्यसिंहः ।

गौतमबुद्ध—१सर्वज्ञः, १सुगतः, १बुद्धः, १जिनः ।

ब्रह्मा—१ब्रह्मा, १आत्मभूः, १विधिः १विधाता, १चतुराननः, प्रजापतिः, १कमलासनः ।

हरि विष्णु माधव शौरि केशव कृष्ण दामोदर वही।
वसुदेव आनकदुन्दुभिः वसुदेव की संज्ञा कही॥
बलभद्र नीलाम्बर हली बलदेवको ही जानिये।
कन्दर्प मन्मथ मदन कामः कामदेव बखानिये॥ ३॥

विष्णु—१विष्णुः, १हरिः, १माधवः, १कृष्णः, १केशवः, १शौरिः, १दामोदरः, १हृषीकेशः।
वसुदेव—१वसुदेवः,१आनकदुन्दुभिः।
बलदेव—१बलभद्रः, बलदेवः, १रेवतीरमणः, १नीलाम्बरः,१हली, १कामपालः,१हलायुधः,१अच्युताग्रजः।
कामदेव—१मदनः, १मन्मथः, १कन्दर्पः, १कामः।
अनिरुद्ध—१अनिरुद्धः, १उषापतिः।

लक्ष्मी रमा पद्मा सुकमला लोकमाता भार्गवी।
है इन्दिरा श्रीः हरिप्रिया वह * लोकजननी धार्मिकी॥
अनिरुद्धको अनिरुद्ध कहिये या उषापति बन्धुवर।
हरि-शंखको तो पाञ्चजन्य कहते महोदय मान्यवर॥ ४॥
हरिचक्रको कहते सुदर्शन औ गदा कौमोदकी।
तलवारको नन्दक कहो कौस्तुभ कहो*मणिमोदकी॥
श्रीवत्स उनका चिह्न है और शार्ङ्ग उनका चाप है।
है सूत दारुक, अश्व उनके मेघपुष्प सुग्रीव हैं॥ ५॥

लक्ष्मी—२लक्ष्मीः, २रमा, २पद्मा, २कमला, २इन्दिरा, २श्रीः, २हरिप्रिया। २भार्गवी, २ लोकजननी।
विष्णुकी तलवार—१नन्दकः।
,, मणि—१कौस्तुभः।
,, धनुष—२शार्ङ्गम्।
,, चिह्न—१श्रीवत्सः।
,, सारथी—१दारुकः।
विष्णुका शङ्ख—१पाञ्चजन्यः।
,, चक्र—२सुदर्शनम्।
,, गदा—२कौमोदकी।
,, घोड़ा—१शैब्यः, १सुग्रीवः, १मेघपुष्पः, १बलाहकः।
,, मन्त्री—१उद्धवः।
,, छोटे भाई—१गदः।

कहते खगेश्वर ही गरुड़को तार्क्ष्य नागान्तक सखे।
शिव रुद्र शङ्कर शम्भु पशुपति, ईश हैं * भवको रखे॥
अजगव कपर्द प्रमथ कहो शिव धनु जटा औ पारिषद्।

---

* ऐसे चिह्न में चिह्नित पद केवल पादपूरणार्थ है।

*नामसे जिनके सदा है दूर रहती कुल विपद् ॥ ६ ॥
गौरी भवानी पार्वती कात्यायनी गिरिजा कहो ।
हेरम्ब लम्बोदर विनायक विघ्नराज गणेश हो ॥
हैं कार्त्तिकेयः शक्तिधर भी स्कन्दके शुभ नामजन ।
शृङ्गी तथा भृङ्गी सुनन्दिक ख्याति रखते नन्दिगण ॥ ७ ॥

गरुड़—१गरुडः, १तार्क्ष्यः, १पन्नगाशनः, १खगेश्वरः, १नागान्तकः ।
शिव—१शङ्करः, १शम्भुः, १ईशः, १पशुपतिः, १शिवः, १भवः, १रुद्रः ।
शिवजटा—१कपर्दः ।
शिवधनुष—१अजगवम् ।
शिव-पारिषद्—१प्रमथः ।

पार्वती—२कात्यायनी, २गौरी, २भवानी, २गिरिजा, २पार्वती ।
गणेश—१विनायकः, १विघ्नराजः, १लम्बोदरः, १हेरम्बः १गणेशः ।
कार्त्तिकेय—१कार्त्तिकेयः, १कुमारः, १स्कन्दः १षडाननः, १शक्तिधरः ।
नन्दिगण—१शृङ्गी, १भृङ्गी, १नन्दिकः ।

इन्द्र, मघवा, शक्र वासव सुरपति शचीपति नाम हैं ।
इन्द्राणि कहिये वा शची, अमरावती शुभ धाम है ॥
उच्चैःश्रवा मातलि यथाक्रम हय सुत हैं सुरराजके ।
*जिनके सुयशसे दूर होते पाप तक नरराजके ॥ ८ ॥

इन्द्र—१इन्द्रः, १आखण्डलः, १शचीपतिः, १पुरन्दरः, १वासवः, १वृत्रहा, १मघवा, १शक्रः, १सुरपतिः ।
इन्द्राणी—१पुलोमजा, २शची, २इन्द्राणी ।
वृषाकपि—१वृषाकपी* ।
वृषाकपायी—२वृषाकपायी* ।

इन्द्रनगरी—२अमरावती ।
इन्द्रका घोड़ा—१उच्चैःश्रवाः ।
,, सारथी—१मातलिः ।
,, वन—१नन्दनम् ।
,, महल—१वैजयन्तः ।
,, पुत्र—१जयन्तः, १पाकशासनिः ।

ऐरावतः और अभ्रमुवल्लभ इन्द्रगज के नाम भी ।
हैं ह्रादिनी पवि कुलिश अशनिः वज्रके बहु नाम भी ॥
देवर्षिको कहते सुरर्षिः और सुधर्मा सुरसभा ।
हैं व्योमयानं और विमानः वायुयानोंकी प्रभा ॥ ९ ॥
नभ गगन अम्बर व्योम पुष्कर विष्णुपद वो दिव यथा ।
आकाश और अनन्त खं सुरवर्त्म संज्ञा है तथा ॥

* नित्य द्विवचनान्त होते हैं ।

पीयूष अमृत और सुधा मन्दाकिनी सुरदीर्घिका।
क्षयदि भाग्यसे मिल जाय मित्रो ! तो लिखो तद्भूमिका ॥१०॥

इन्द्रका हाथी—१ऐरावतः १अभ्रमुवल्लभः।
,, वज्र—१वज्रम्, १कुलिशं, १पविः, २ह्लादिनी, १अशनिः।
विमान—१व्योमयानं १विमानः।
देवर्षि—१सुरर्षिः, (नारद वगैरह)
देवसभा—२सुधर्मा, २देवसभा।
अमृत—२पीयूषम्, १अमृतं, २सुधा।
स्वर्गगङ्गा—२मन्दाकिनी, २सुरदीर्घिका
सुमेरुपर्वत—१मेरुः, १सुमेरुः, १हेमाद्रिः, १सुरालयः।
देववृक्ष—१मन्दारः, १पारिजातः, १सन्तानः, १कल्पवृक्षः ३हरिचन्दनम्।
सनकादिमुनि—१सनत्कुमारः, १वैधात्रः।
अश्विनीकुमार—१अश्विनीसुतौ, १आश्विनेयौ*।
स्वर्गवेश्या—२स्वर्वेश्या, २अप्सरसः†
देवताओंके गवैया—१हाहा, १हूहूः।
आग—अग्निः, १वैश्वानरः, १वह्निः, १पावकः, १अनलः १ज्वलनः, १कृशानुः।
वडवानल—१वाडवः, १वडवानलः।
आगकी लवर—१शिखा १हेतिः।
,, चिनगारी—१स्फुलिङ्गः, १अग्निकणः।
निर्गतज्वाला—२उल्का।
वनकी आग—१दावः १दवः, १वनहुताशनः।

राख—१क्षारः, २रक्षा।
भस्म—२भूतिः, ३भस्म।
यमराज—१कालः, १यमः, १कृतान्तः, १अन्तकः।
राक्षस—१राक्षसः, १यातुधानः, १रात्रिञ्चरः।
वरुण—१प्रचेताः, १वरुणः, १पाशी, १अप्पतिः।
हवा—१पवनः, १समीरः, १मारुतः, १समीरणः।
आँधी-पानी—१झञ्झावातः।
आँधी—१प्रकम्पनः, १महावातः।
प्राण—१प्राणः
अपान—१अपानः
समान १समानः
उदान—१उदानः
व्यान—१व्यानः
(ये शरीर में भीतर रहने वाले पाँचवायु के नाम हैं।)
वेग—१जवः, १रयः।
जल्दी—२शीघ्रम्, ३द्रुतम्।
लगातार—२नित्यम्, २अजस्रम्।
अधिकतर—१अतिशयः, ३बाढम्।
कुबेर—१कुबेरः, १धनाधिपः, १किन्नरेशः।
कुबेरका बाग—३चैत्ररथम्।
कुबेर-पुत्र—१नलकूबरः।
कुबेरका स्थान—१कैलासः।
कुबेरपुरी—२अलका।
कुबेरका विमान—३पुष्पकम्।

* नित्य द्विवचनान्त होता है।   † नित्यबहुवचनान्त।

किन्नर—१किन्नरः, १किम्पुरुषः, १मयुः	आकाश—१ आकाशं, १ गगनं,
खजाना – १निधिः, १शेवधिः।	१ अम्बरं, १ नभः, १ खम्।

दशावतारनामानि

मत्स्य – मत्स्यः १	परशुराम—परशुरामः १
कच्छप—कच्छपः १	राम—रामः १
वराह—वराहः १	बलराम—बलरामः १
नृसिंह—नृसिंहः १	बुद्ध—बुद्धः १
वामन—वामनः १	कल्कि—कल्किः १

२४ लीलावतारनामानि

सनक, सनन्दन, सनातन, सनत्कुमार } चतुःसनाः १	पृथु—पृथुः १
नारद—नारदः १	नृसिंह—नृसिंहः १
वाराह—वराहः १	कूर्म—कूर्मः १
मत्स्य – मत्स्यः १	धन्वन्तरि—धन्वन्तरिः १
यज्ञ—यज्ञः १	मोहिनी—मोहिनी २
नरनारायण—नरनारायणौ १	वामन—वामनः १
कपिल—कपिलः १	परशुराम—परशुरामः १
दत्तात्रेय—दत्तात्रेयः १	रामचन्द्र—रामचन्द्रः १
हयशीर्ष—हयशीर्षः १	व्यास—व्यासः १
हंस—हंसः १	बलदेव—बलरामः १
ध्रुवप्रिय—ध्रुवप्रियः १	बुद्ध—बुद्धः १
ऋषभ—ऋषभः १	कल्कि—कल्किः १

नवदुर्गानामानि

शैलपुत्री—शैलपुत्री २	काली—कालरात्रिः २
ब्रह्मचारिणी—ब्रह्मचारिणी २	अन्नपूर्णा—महागौरी, २ अन्नपूर्णा २
चन्द्रघण्टा—चन्द्रघण्टा २	सिद्धेश्वरी, सिद्धमाता } सिद्धिदात्री २
कूष्माण्डा—कूष्माण्डा २	
वागीश्वरी-स्कन्दमाता, २वागीश्वरी २	

द्वादशज्योतिर्लिङ्गनामानि

सोमनाथ—सोमनाथः १
मल्लिकार्जुन—मल्लिकार्जुनः १
महाकालेश्वर—महाकालेश्वरः १
ओंकारेश्वर—ओङ्कारेश्वरः १
वैद्यनाथ—वैद्यनाथः १
भीमशङ्कर—भीमशङ्करः १
रामेश्वर—रामेश्वरः १
नागेश्वर—नागेश्वरः १
विश्वनाथ—विश्वनाथः १
त्र्यम्बकेश्वर—त्र्यम्बकेश्वरः १
केदारनाथ—केदारनाथः १
घृष्णेश्वर—घृष्णेश्वरः १

नृपदशरथपुत्र पुत्रवधूनामानि

राम—रामः १ दाशरथिः १
लक्ष्मण—लक्ष्मणः १ सौमित्रिः १
भरत—भरतः १
शत्रुघ्न—शत्रुघ्नः १
सीता—सीता १ जनकतनया १
माण्डवी—माण्डवी १
उर्मिला—उर्मिला १
श्रुतिकीर्ति—श्रुतिकीर्तिः १

पञ्चपाण्डवनामानि

युधिष्ठिर—युधिष्ठिरः १ धर्मराजः १
अर्जुन—अर्जुनः १ पार्थः १
भीम—भीमः १ वृकोदरः १
नकुल—नकुलः १
सहदेव—सहदेवः १
द्रौपदी—द्रौपदी १, याज्ञसेनी १

दिश् (दिशा) वर्गः

आशा दिशा प्राची तथा पश्चिम उदीची तारका।
घनवृष्टि विद्युत् चञ्चला विधु मेघ नीरद चन्द्रिका॥

दिशा—२ काष्ठा, २ आशा, दिक्२।
पूर्व—२प्राची।
दक्षिण—२अवाची।
पश्चिम—१प्रतीची।
उत्तर—१ उदीची।
दिक्कोण चार हैं।
आग्नेय—१ आग्नेयम्।
नैर्ऋत्य—१नैर्ऋत्यम्।
वायव्य—१वायव्यम्।
ईशान—१ऐशानम्।
दक्षिणमें होनेवाला—१ अवाचीनम्।
उत्तरमें होने वाला—१ उदीचीनम्।
पूर्वमें होनेवाला—१ प्राचीनम्।
पश्चिममें होनेवाला—१ प्रतीचीनम्।
बादल—१अभ्रम् १मेघः, १वारिवाहः, १घनः, १धाराधरः, १जलधरः १बलाहकः।
मेघ-समूह—१कादम्बिनी, १मेघमाला।

मेघ-गर्जन—१स्तनितं, १गर्जितम्।
बिजली—२विद्युत्, २चञ्चला, २चपला २तडित्, २सौदामिनी, २शम्पा।
बिजलीकी कड़क—१वज्रनिर्घोषः।
बादलपरका धनुष—१इन्द्रायुधम्, १शक्रधनुः।
मेघ-ज्योति—१इरम्मदः।
मेघ-बरसना—२वृष्टिः, १वर्षम्।
मेघ न बरसे (सूखा)—१अवग्रहः।
खूब जोरसे वर्षा होना—१धारा-सम्पातः, १आसारः।
फुहारेदार वृष्टि—१शीकरः, १अम्बु-कणः।
ओला—१वर्षोपलः।
बदली—१दुर्दिनम्।
आच्छादन करना—१अपिधानं १तिरोधानम्।
चन्द्रमा—१चन्द्रमाः, १चन्द्रः, १हिमांशुः, १विधुः, १इन्दुः, १क्षपाकरः, १नक्षत्रेशः।
कला—२कला।
चन्द्रकी गोलाई—१बिम्बः,
टुकड़ा—१खण्डम्।
चांदनी—२चन्द्रिका, २कौमुदी, २ज्योत्स्ना।
निर्मलता—१प्रसादः, २प्रसन्नता।
चन्द्रकी कालिमा—१कलङ्कः, १लाञ्छनम्।
अत्यन्त सुन्दरता—२सुषमा, २परमा शोभा।
शोभा—२शोभा, २कान्तिः, २द्युतिः, २छविः।
ठण्ढ (पाला)—१तुषारः, १तुहिनं, १हिमम्।
ध्रुव—१ध्रुवः।
अगस्त्य—१अगस्त्यः, १कुम्भसम्भवः।
अगस्त्य-स्त्री—२लोपामुद्रा।
*तारा—२तारा, १नक्षत्रं, २तारका।
बृहस्पति—१बृहस्पतिः, १सुराचार्यः, १वाचस्पतिः।
शुक्र—१शुक्रः, १दैत्यगुरुः, १भार्गवः,
मंगल—१भौमः, १कुजः, १महीसुतः, १अङ्गारकः।
बुध—१बुधः, १रौहिणेयः।
शनैश्चर—१शनैश्चरः, १सौरिः।
राहु—१राहुः, १सैंहिकेयः, १विधुन्तुदः।
†सप्तर्षि—१चित्रशिखण्डी।
सूर्य—१सूर्यः १रविः, १अर्कः, १भास्करः
सूर्यका सारथी—१गरुडाग्रजः, १सूरसूतः।

* तारा शब्द हिन्दी में पुंलिङ्ग है।

† सात ऋषियों के नाम—

कश्यपः, अत्रिः, भरद्वाजः, विश्वामित्रः, गौतमः, जमदग्निः तथा वसिष्ठः।

सूर्यकी गोलाई-१परिवेषः, १परिधिः ।
किरण—१किरणः, १उस्रः, १मयूखः, १अंशुः, १मरीचिः, १रश्मिः ।
प्रभा— १प्रभा, १दीप्तिः ।
घाम—१प्रकाशः, १आतपः ।
थोड़ा गरम— ३कोष्णं, ३मन्दोष्णम् ।
अत्यन्त गरम—३तिग्मं, ३तीक्ष्णम् ।
मृगतृष्णा—२मृगतृष्णा, २मरीचिका ।

काल (समय) वर्गः

दिन वार वासर दिवस वेला याम प्रात अहर्मुखम् ।
पल दण्ड घटिका प्राह्ण सायं रात्रि औ रजनीमुखम् ॥
ऋतु चैत्र माधव शुक्र शुचि नभ भाद्र आश्विन बाहुलः ।
तप मार्ग माघः पौष तैषः ग्रीष्म सुरभिः फाल्गुनः ।
हेमन्त वर्षा शरत् युग औ अब्द हायन वत्सरः ।
शिशिर वदि सुदि पौर्णमासी दर्श और संवत्सरः ॥

समय—१कालः, १समयः, १दिष्टः ।
तिथि—२तिथिः ।
पड़िवा तिथि—२प्रतिपत् ।
दिन—३दिनं. १दिवसः, १वासरः ।
सवेरा-१प्रत्यूषः,३अहर्मुखं,३प्रभातम् ।
सन्ध्या—१सायम्,२सन्ध्या,१पितृप्रसूः ।
रात—२निशा, २रात्रिः, २रजनी, २क्षपा, २शर्वरी ।
रात (अन्धेरा)—२तमिस्रा ।
रात (उजेली)—२ज्योत्स्नी ।
कई रात्रियां—३गणरात्रम् ।
रातका पूर्वभाग—१प्रदोषः, १रजनीमुखम् ।
प्रहर—१प्रहरः, १यामः ।
प्रथम प्रहर—१प्राह्णः ।
द्वितीय प्रहर (दोपहर)-१मध्याह्नः ।
तृतीयपहर (तीसरा पहर)—१अपराह्णः ।
पूर्णिमा—२पौर्णमासी, २पूर्णिमा ।
पूर्णिमा (पूर्ण)—२राका ।
पूर्णिमा (अपूर्ण)—२अनुमतिः ।
अमावस्या –२अमावस्या, १दर्शः ।
अमावस्या-(अपूर्ण)-२सिनीवाली ।
अमावस्या—(पूर्ण)–१कुहूः ।
आमावस-पूर्णिमा—१पक्षान्तौ, *२पञ्चदश्यौ ।
सूर्यग्रहण—१उपरागः, १ग्रहः ।
चन्द्रग्रहण— ,, ,,
राहुग्रसित सूर्य—१सोपप्लवः, १उपरक्तः ।
राहुग्रसित इन्दु—१सोपप्लवः, १उपरक्तः ।

---

* नित्य द्विवचनान्त है ।

§पुच्छदार तारा—२धूमकेतुः, १उत्पातः ।

सूर्यचन्द्र—१पुष्पवन्तौ* ।

पलकमात्र काल—१निमेषः ।

पल—१पलम् ।

घड़ी—२घटिका ।

घन्टा—२होरा ।

दण्ड—१दण्डः ।

बेरा—वेला ।

सप्ताह—१सप्ताहः ।

पक्ष—१पक्षः ।

बदी—१कृष्णपक्षः ।

सुदी—१शुक्लपक्षः ।

माह—१मासः ।

चैत्र—१चैत्रः ।

वैशाख—१वैशाखः १माधवः ।

जेठ—१ज्येष्ठः, १शुक्रः ।

असाढ़—१आषाढः, १शुचिः ।

सावन—१श्रावणः, १नभः ।

भादो—१भाद्रपदः, १भाद्रः, १नभस्यः ।

क्वार—१आश्विनः, १आश्वयुजः ।

कार्तिक—१कार्तिकः, १बाहुलः ।

अगहन—१मार्गशीर्षः, १मार्गः ।

पूस—१पौषः, १तैषः, १सहस्यः ।

माघ—१माघः, १तपाः ।

फागुन—१फाल्गुनः, १तपस्यः ।

ऋतु—१ऋतुः ।

वसन्त—१वसन्तः, १पुष्पसमयः

१सुरभिः ।

ग्रीष्म—१ग्रीष्मः, १निदाघः, १उष्णः ।

वर्षा—२प्रावृट्, २वर्षाः† ।

शरत्—२शरत् ।

हेमन्त—१हेमन्तः ।

शिशिर—१शिशिरः ।

साल (वर्ष)—१संवत्सरः, १वत्सरः,

१अब्दः, १हायनः, १ वर्षः ।

शताब्दी—२शताब्दी, ३वर्षशतकम् ।

युग—३युगम् ।

सत्ययुग—३कृतयुगं, ३सत्ययुगम्‡ ।

त्रेतायुग—३त्रेतायुगं ३ज्ञानयुगम्

द्वापरयुग—३द्वापरयुगं, ३यज्ञयुगम् ।

कलियुग—३कलियुगं, ३दानयुगम् ।

प्रलय—१प्रलयः १कल्पः ।

पाप—३पङ्कम्, ३पापं, ३कलुषं,

३कल्मषम् ।

पुण्य—३पुण्यं १धर्मः, ३सुकृतम् ।

आनन्द—१आनन्दः, २प्रीतिः,

१प्रमदः, १हर्षः ।

कल्याण—३कल्याणं ३शिवं ३भद्रम्,

३मङ्गलं, ३शुभं ३कुशलं, ३क्षेमं,

३श्रेयम् ।

भाग्य—३दैवं, ३दिष्टं, ३भाग्यं, २नियतिः ।

---

§ किसी-किसी समय उगता है और जब उगता है, उत्पात होता है ।

* नित्यद्विवचनान्त होता है । † नित्य बहुवचनान्त ।

‡ तपः परं कृतयुगे, त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥

२ श्रीको०

नर्मदा-नदी—२रेवा, २नर्मदा, २सोमोद्भवा।

गोदावरी—२गोदावरी।

सरस्वती—२सरस्वती, २विपिपुत्री, २वपवती।

गोमती—२वाशिष्ठी।

सरयू—२सरयूः।

सिन्धु—१सिन्धुः।

कावेरी—२कावेरी।

तापी—२तापी।

ब्रह्मपुत्र—१ब्रह्मपुत्रनदः।

कृष्ण—२कृष्णा*।

धारा—२धारा, १प्रवाहः।

हिलोर—१हिल्लोलः, २ऊर्मिः, २वीचिः, १भङ्गः, १तरङ्गः।

बड़ी लहर—१उल्लोलः १कल्लोलः।

बिन्दु—(छोटा)—१बिन्दुः, १जलकणः, १पृषतः।

जलभँवर—१आवर्त्तः।

किनार—१कूलं, १रोधः, १तीरं, १तटम्।

रेतीला-तट—१पुलिनम्, २सैकतम्।

इधरका किनारा—१अवारम्।

उधर ,, —१पारम्।

नदीका पाट—१पात्रम्।

बाढ़—१परीवाहः।

सोता—१स्रोतः।

झरना—१निर्झरः, १झरः।

जलका फेन—१डिण्डीरः, १फेनः।

बुल-बुला—१बुद्बुदः।

नहर—२कुल्या।

नाली—२प्रणाली।

तालाब—१तडागः, १पुष्करः।

छोटा तालाब—१कासारः, १सरः।

एकदम छोटा तालाब—२वेशन्तः, १पल्वलः।

झील—१ ह्रदः।

बावली—२वापी, २दीर्घिका।

कुआं—१कूपः।

छोटा कुआं—१मुखबन्धः।

कुएंको जमीन—१मुखबन्धः। १वीनाहः।

जमुवट—१नीवारः।

रहट—१अरघट्टः।

कुएंकी गगरी—२कूपघटिका।

थाला—१आलवालम्।

खाई—२परिखा, १खेयम्।

कांद—१कर्दमः।

कीचड़—१चिक्किलः, १पङ्कः।

पौसरा, (प्याऊ)—२ प्रपा, २पानीयशालिका।

पौसरेपर जलपिलानेवाला—१जलपानकारयिता।

---

* पञ्जाबकी पांच नदियोंका नाम संस्कृतमें—
शतद्रुः, विपाशा, ऐरावती, चन्द्रभागा तथा वितस्ता।

पुर (शहर) वर्गः

पथ मार्ग पदवी वप वीथी विपणि पूः शृङ्गाटकम् ।
नगरी पुरी पुर नगर पत्तन राजधानी गोपुरम् ॥

शहर—२पूः, २पुरी, २नगरी, ३पत्तनं, ३पुरं, ३नगरम् ।
राजधानी—२ राजधानी ।
गांव—१ग्रामः ।
छोटा गांव—२ ग्रामटिका ।
टाउनहाल—३ सभागृहम् ।
कोठरी—३वासगृहं, ३गर्भागारम् ।
कनवोकेशन हाल—२उपाधिवितरणशाला ।
सीमा—२सीमा ।
शहरका फाटक—३पुरद्वारम्, ३गोपुरम् ।

शहर-पनाह—१प्राकारः, १वरणः ।
सड़क—१मार्गः,१पन्थाः, ३अयनम् ।
सदर सड़क—१घण्टापथः ।
रास्ता—२पदवी, २पद्धतिः ।
पगडंडी—२एकपदी ।
बगीचा—३उद्यानम्, ३उपवनम् ।
चौक—३चतुष्पथम् , ३शृङ्गाटकम् ।
गली—२रथ्या, २प्रतोली, २विशिखा ।
बाजार—१आपणः, २निषद्या ।
दूकान—२विपणिः, २पण्यवीथिका ।
दूकानदार—१पण्यकः ।
दूकानदारिन—२पण्यका ।

गृह (घर) वर्गः

गृह गेह मन्दिर भवन आलय वेश्म सद्म निकेतनम् ।
प्रासाद सौधः राजसदनं धनिकहर्म्यं मन्दिरम् ॥

घर—३गृहं, ३गेहं, ३वेश्म, ३सद्म, ३निकेतनं, ३भवनम्, ३आगारं, ३मन्दिरं, १गृहाः,* १निलयः, १निकाय्यः, १आलयः ।
कोठरी (कमरा)—१प्रकोष्ठः ।
ओसारा (बरामदा)—१प्रघाणः, १प्रघणः, १अलिन्दः ।
दीवार (भीत)—२भित्तिः, ३कुड्यम् ।

पक्की दीवार—१एडूकम् ।
छप्पर (छाजन)—३पटलम् २छदिः ।
ओरी—३वलीकं, ३नीध्रम् ।
खिड़की—२वातायनिका, ३प्रच्छन्नम् , ३अन्तर्द्वारम् ।
अड़ल—१अड्डकः ।
झरोखा—३वातायनं, १गवाक्षः ।

---

* नित्य बहुवचनान्त है ।

आली—२आलिका ।
खम्भा—१स्तम्भः ।
थून्हा—२थूणा ।
दासा—१नासा ।
सरदल—२शिला ।
चौकठ—१चतुष्काष्ठं, २द्वारशाखा ।
देहली—२देहली, २गृहावग्रहणी ।
किवाड़—१कपाटम्, १अररम् ।
बेवड़ा—१विष्कम्भः, १अर्गलम् ।
सिटकिनी—२विष्कम्भिका ।
ताला—१द्वारयन्त्रम् ।
ताली—२कुञ्चिका ।
दरवाजा—१द्वारं, १प्रतिहारः, २द्वाः ।
आला-(ताखा)—१आलनः ।
आंगन—१अङ्गनम् , १चत्वरम्,
१अजिरम् ।
चबूतरा—१मञ्चः ।
वेदी—१वितर्दिः, २वेदिका ।
बैठका—२शाला ।
मण्डप—१मण्डपः, १जनाश्रयः ।
किला—१दुर्गः ।
महल—१सौधः, १राजसदनम् ।
अटारी—२अट्टालिका, १क्षौमम् ।
राजमहल—१प्रासादः, १राजसदनम् ।
रनिवास—१अन्तःपुरम्, १अवरोधनम् ।
धनीजनका घर—१हर्म्यम् ,
१धनिकमन्दिरम् ।
मन्दिर—१मन्दिरं, १देवालयः,
१धर्मालयः ।

चीर-फाड़का घर—१शस्त्रचिकि-
त्सालयः ।
अस्पताल—१चिकित्सालयः ।
अस्पतालका वार्ड—१शुश्रूषागृहम् ।
धर्मशाला—२धर्मशाला ।
संगीतशाला—१सङ्गीतालयः ।
नाट्यशाला—२नाट्यशाला, २नृत्यशाला
रंगमञ्च—१रङ्गमञ्चः ।
स्कूल—२पाठशाला ।
कालेज—१महाविद्यालयः ।
यूनिवर्सिटी—१विश्वविद्यालयः ।
इञ्जीनियरिंगकालेज—१स्थापत्य-
विद्यालयः ।
साइन्सकालेज—१विज्ञानविद्यालयः ।
आर्ट्सकालेज—१कलाविद्यालयः ।
इण्डस्ट्रियलस्कूल—२शिल्पपाठशाला ।
टेक्निकलस्कूल—२कलापाठशाला ।
कन्यापाठशाला—२कन्यापाठशाला ।
लायब्रेरी—१पुस्तकालयः ।
वाचनालय—१वाचनालयः, २वाचन-
मन्दिरम् ।
आफिस—१कार्यालयः ।
पोस्ट आफिस—१पत्रालयः ।
मेस—२छात्रभोजनशाला ।
होटल—२पण्यभोजनशाला ।
बोर्डिंग (होस्टल)—१छात्रालयः ।
अजायबघर—१[illegible] ।
म्यूजियम—१ ,,
कुलीघर—१[illegible] ।

म्युनिस्पैलिटीकी इमारत—
 १नगरसभाभवनम् ।
डिस्टिक्ट बोर्ड की इमारत—
 १नगरान्तसभाभवनम् ।
कचहरीका इमारत—१न्यायालयः ।
मठ—१मठः ।
मठिया—२मठिका ।
झोपड़ी—१उटजः, २पर्णशाला ।
कुटी—१वाटः, २कुटी ।
यज्ञ-स्थान—३चैत्यम्, ३आयतनम् ।
शयन-गृह—३शय्यागारं, ३तल्पगृहम् ।
सौरी-घर—३अरिष्टं, ३सूतिकागृहम् ।
भण्डार—३वस्तुगृहम् ।
रसोई-घर—३पाकस्थानम् ।
कारखाना—२शिल्पशाला ।
दवाखाना—१औषधालयः ।
शराबकी दूकान—२मदिराविपणिः ।
अखाड़ा—१अक्षवाटः ।
चिड़ियाखाना—२पक्षिशाला ।
गोशाला—२गोशाला ।

हथसार—२गजशाला ।
घोड़सार—२वाजिशाला, २मन्दुरा ।
फर्स—१कुट्टिमः, २बद्धभूमिः ।
दोतल्ला (खण्ड)—३द्वितलम् ,
 ३द्विभूमिकम् ।
तीनतल्ला (खण्ड)—३त्रितलम् ।
सीढ़ी—३आरोहणं, ३सोपानम् ।
काष्ठकी या बांसकी सीढ़ी—
 २अधिरोहिणी ।
ईंट—२इष्टिः, २इष्टिका ।
चूना—२सुधा ।
खपरा—१खर्परः ।
गारा—१कर्दमः ।
कूड़ा—१अवकरः, १सङ्करः ।
मोरी—२मोरिका ।
चन्दोआ—१चन्द्रातपः ।
तम्बू—३दूष्यं, २पटकुटी ।
कनात—१काण्डपटः ।
पर्दा—२यवनिका ।
घरके ऊपरका कमरा—२चन्द्रशाला ।

गृहवस्तु (चीज) वर्गः

सम्मार्जनी वितलः शिला औ यन्त्र मुसलः कुंचिका ।
सह नागदन्तः अश्ममालम् शम्ब औ व्यवहारिका ।

दीया—१दीपः, २दीपकम् ।
बत्ती—२दशा, २वर्तिका ।
दीअट—१दीपस्तम्भः ।
गैस—१[illegible] ।
लालटेन—१काचदीपः ।

बिजली बत्ती—१विद्युज्ज्योतिः ।
बिजलीका बल्ब—३विद्युद्-गोल-
 दीपकम् ।
स्वीच—२विद्युत्कुञ्चिका ।
दियासलाई—२दीपशलाका ।

चक्की—२पेषणी ।
सिल—१शिलापट्टम्, १शिला ।
लोढ़ा—१शिलापुत्रः ।
ओखली—१उलूखलम् ।
मूसर—१मूसलः, १अयोग्रम् ।
साम—१शम्या ।
करछा—१कम्बुः ।
इमामदस्ता—१अश्ममयकम् ।
सूप—१शूर्पः ।
चलनी—२चालनी, १तितउः ।
झाड़ू—२सम्मार्जनी, २शोधनी ।
कुंजी—२कुंचिका ।
बुहारी—२व्यवहारिका ।
खूँटी—१नागदन्तः ।
अरगनी—१वस्त्रधारिणी ।
सूई—२सूचिः ।
सूआ—२सूचा ।
कील—२कीलिका ।
टेकुरी—१तर्कुः ।
सूत—१सूत्रं, १तन्तुः ।
डोरा—१सूत्रं १तन्तुः ।
चर्खा—१तर्कुकण्डः ।
चाकू (छुरी)—१छुरिका ।
कैंची—२कर्तनी ।
सरौता—१शंकुला ।
भट्ठी—२भ्राष्ट्रिका ।
चूल्हा—२चुल्ली ।
स्टोव—१मृत्तैलचुल्ली ।
अंगीठी—२हसन्ती ।
छींका—१शिक्यम् ।
डोरी—१रज्जुः ।
उबटन—१उद्वर्तनम् ।
तराजू—२तुला ।
डण्डी—१तुलादण्डः ।
पलड़ा—१तुलाफलकम् ।
पसंगा—१तुलाकूटः ।
बटखरा—२बोलकम् ।
कोठी—१कोष्ठः ।
चौवदिया—१चतुष्काष्ठ ।

देशवर्गः ।*

संसार—१संसारः, १विश्वम् ।
देश—१देशः ।
प्रदेश—१प्रदेशः ।
प्रान्त—१प्रान्तः ।
जिला—१मण्डलम् ।
उप-मण्डल—१उपमण्डलम् ।
हिन्दुस्थान—१भारतम्, १आर्यावर्तः, १हिन्दुस्थानम् ।

---

*वर्तमान काल में विदेशोंके तथा भारतके कई नगरोंके नाम शास्त्रीय प्रमाण न होनेके कारणसे नहीं दिये गये ।

संयुक्तप्रान्त—संयुक्तप्रान्तः ।
बिहारप्रान्त—बिहारप्रान्तः ।
मध्यप्रान्त—मध्यप्रान्तः ।
पञ्जाब—पञ्चनदप्रान्तः, पञ्चनदम् ।
बङ्गाल—बंगप्रान्तः, बंगः ।
आसाम—कामरूपप्रान्तः ।
उड़ीसा—उत्कलः ।
मद्रास—मद्रासः ।
बम्बई—मोहमयी, मुम्बापुरी ।
सिन्ध—सिन्धुः ।
नेपाल—नेपालः ।
काश्मीर—काश्मीरः ।
गुजरात—गुर्जरः ।
तिर्हुत—मिथिला, विदेहस्थानम् ।
कटक—ओड्रः ।
लाहौर—लवपुरम् ।
मैसूर—महिषासुरपत्तनम् ।
बर्मा—ब्रह्मदेशः ।
मारवाड़—मरुप्रान्तः ।
राजपूताना—राजस्थानम् ।
नागपुर—नागपुरम् ।
बनारस—वाराणसी, काशी ।
अजमेर—अजमीढः ।
कानपुर—कर्णपुरम् ।
मथुरा—मथुरा ।
अयोध्या—अयोध्या ।
गया—गया ।
कांची—काञ्ची ।
द्वारका—द्वारकापुरी ।
लखनऊ—लक्ष्मणपुरम् ।
जगन्नाथपुरी—नीलाचलः ।
पटना—पाटलिपुत्रम् ।
भागलपुर—भगदत्तपुरम् (अङ्गदेशः)
कन्नौज—कान्यकुब्जः ।
बरार—विदर्भं ।
उज्जैन—उज्जयिनी ।
दिल्ली—इन्द्रप्रस्थः, हस्तिनापुरम् ।
नासिक—नासिकः ।
पूना—पुण्यपुरम् ।
भोपाल—भूपालः ।
कर्नाटक—कर्णाटकः ।
आंध्र—आंध्रप्रदेशः ।
सीलोन—सिंहलः, लङ्का ।

आसनवर्गः

आसन—२आसनम् ।
सेज—२शय्या, २तल्पम्, २खट्वा, १पर्यङ्कः, १पल्यङ्कः ।
मचान—१मञ्चः ।
कोंच (मोढा)—१वेत्रासनम् ।
बेंच—१पीठं, १फलकः ।
कुर्सी—१उच्चासनम् ।
स्टूल—१ उच्चपीठम् ।

गद्दी—२गर्दिका ।
चौकी—२चतुष्पादिका ।
तिपाई—२त्रिपादिका ।
तख्ता—१काष्ठपट्टम् ।
ऋषियोंका आसन—२वृषी ।
चटाई—१कटः ।
गलीचा—१कुथः ।

जाति और जाति उपयोगी वस्तु वर्ग

भूदेव ब्राह्मण विप्र द्विज राजन्य क्षत्रिय बाहुजः ।
सब वैश्यजनकी है संज्ञा, वैश्य अर्यः ऊरुजः ॥

ब्राह्मण—१विप्रः, १द्विजः, १ब्राह्मणः,
१अग्रजन्मा, १भूदेवः ।
क्षत्रिय—१क्षत्रियः, १राजन्यः,
१बाहुजः ।
वैश्य—१वैश्यः, १ऊरुजः, १अर्यः ।
शूद्र—१शूद्रः, १वृषलः ।
स्त्री—२महिला, २स्त्री, २नारी ।
नपुंसक—१षण्ढः, १ क्लीबः ।
मनुष्य—१मनुष्यः, १मानवः,
१मर्त्यः, १पुरुषः, १नरः ।
कोहार—१कुम्भकारः, १कुलालः ।
कोहारका चक्का—३चक्रम् ।
„ डण्डा—१दण्डः ।
„ आंवाँ—१आवापः ।
सुनार—१स्वर्णकारः :
सुनारका कांटा—२नाराची ।
„ की कसौटी—१निकषः,१शाणः ।
सुनारकी घरिया—२मूषा ।
लोहार—१लोहकारः, १व्योकारः ।
भाथी—२भस्त्रा ।

हथौड़ा—१घनः, १अयोघनः ।
बढ़ई—१वर्द्धकिः, १तक्षा, १रथकारः ।
बसूला—२वृक्षादनी ।
आरा—१क्रकचः, ३करपत्रम् ।
बर्मा—२वेधनिका, २आस्फोटनी ।
कुल्हाड़ी—११स्वधितिः, १कुठारिका ।
टाकी—१टङ्कः ।
हज्जाम—१नापितः १दिवाकीर्तिः,
१क्षुरी, १मुण्डी ।
लोहखर (लोखर)—२क्षुरधानी ।
छूरा—क्षुरः ।
कैंची—३कर्तरी, २खण्डधारा ।
तेली—१तैलकारः, १चाक्रिकः ।
कोल्हू—३तैलयन्त्रम्, पराङ्कः ।
ठठेरा—१ताम्रकुट्टः, १कंसकारः ।
अहीर—१आभीरः, १गोपः ।
अहीरिन—२आभीरी ।
गोंड़—१गोण्डः ।
बहंगी—२भारयष्टिः ।
अछूत—हरिजनः (नवीनशब्द) ।

भार—१भारः, १वीवधः ।

कहार—१कहारकः ।

मल्लाह—१धीवरः, १कैवर्तः, १दाशः ।

जाल—१आनायः, १जालम् ।

,, की सुतरी—१शणसूत्रं, १पवित्रम् ।

मछली वेधी कांटा—१बडिशं, १मत्स्यवेधनम् ।

दर्जी—१सौचिकः ।

जुलाहा—१तन्तुवायः, १कुविन्दः ।

ढर्की—१तन्त्रकाष्ठम् ।

करघा—१वायकदण्डः ।

तमोली—१ताम्बूलिकः ।

तमोलिन—१ताम्बूलिका ।

भुंजवा (भड़भूंजा)—भ्राष्ट्रमिन्धः ।

कलवार—१शौण्डिकः, १मण्डहारकः ।

कुर्मी—१कृमियः ।

रेह—१रेणुः, १क्षारः ।

धोबी—१रजकः, निर्णेजकः* ।

चमार—१चर्मकारः* ।

मोची—१पादकृत् , १पादुकाकारः* ।

भिश्ती—१दृतिः* ।

मेहतर—१श्वपचः* ।

डोम—१चाण्डालः* ।

कर्मजसम्ज्ञा (नाम) वर्गः

कहते जिसे हम बादशा, सम्राट् उसका नाम है ।
राजा महीपति भूप भूपति, नृपति नृप बहु नाम है ॥

सम्राट—१सम्राट् , १सार्वभौमः ।

,, की स्त्री—२सम्राज्ञी ।

महाराज—महाराजः ।

राजा—१राजा, १नृपतिः, १नृपः, १पार्थिवः, १भूपतिः, १भूपः, १महीपतिः, १पार्थिवः ।

रानी—२राज्ञी ।

पटरानी—२महिषी, २पट्टराज्ञी ।

मन्त्री—१मन्त्री, १सचिवः, १अमात्यः ।

प्रधानमन्त्री (प्रीमियर)—१ प्रधानमन्त्री ।

शिक्षामन्त्री—१शिक्षामन्त्री ।

कला ,, —१कलामन्त्री ।

स्वायत्तशासन ,,—१स्वायत्तशासनमन्त्री ।

न्याय ,,—१न्यायमन्त्री ।

यातायात,,—१यातायातमन्त्री ।

डायरेक्टर—१पर्यालोचकः ।

खजांची—१कोषाध्यक्षः ।

दरबान—१द्वारपालः ।

मास्टर—१अध्यापकः, १गुरुः, १शिक्षकः ।

---

* उक्त शब्दोंके पर्यायमें, अन्त्यजः या अस्पृश्यः का प्रयोग भी होता है ।

विद्यार्थी—१छात्रः, १शिष्यः
१विद्यार्थीक, १अन्तेवासी ।
ब्रह्मचारी—१वर्णी, १ब्रह्मचारी ।
पुरोहित—१पुरोधाः, १पुरोहितः ।
महन्त—१मोहान्तः,१ मठाधीशः ।
ज्योतिषी—१ज्यौतिषी, १दैवज्ञ,
१गणकः, १ज्योतिषी ।
वैद्य—१वैद्यः, १चिकित्सकः ।
डाक्टर—१चिकित्सकः ।
लेडी डाक्टर—२चिकित्सिका ।
हकीम—१यूनानी चिकित्सकः ।
साहित्यिक—१साहित्यिकः, १कविः ।
वैदिक—१वैदिकः ।
मीमांसक—१मीमांसकः ।
नैयायिक—१नैयायिकः, १तार्किकः ।
वैयाकरण—१व्याकरणवेत्ता,शाब्दिकः ।
धर्माधिकारी—१धर्माधिकारी, १धर्माधिकारी ।
दार्शनिक—१दार्शनिकः ।
पुजारी—१पूजकः, १अर्चकः ।
योगी—१योगी, १ऋषिः ।
मुनि—१मुनिः, १ऋषिः ।
आचार्य—१आचार्यः ।
लीडर—१नेता, १नायकः ।
पंडा—१देवकः, १देवाजीवः ।
घाटिया—गङ्गापुत्रः (गंगापर
दान लेनेवाला)

पहरेदार—१प्रहरी,
बेगार—१विष्टिः ।
नौकर—१सेवकः, १दासः, १भृत्यः ।
चरवाहा—१चारकः ।
महावत—१हस्तिपकः ।
साइस—१योगिवः ।
कोचवान—१सारथिः ।
कुली—१भारवाहः ।
दूत—१सन्देशहरः, १दूतः ।
एलची—१राजदूतः ।
डाकिया—१पत्रवाहकः ।
भेदिया—१चरः, १गुप्तचरः ।
रसोइया—(पाचक) १पाचकः ।
भण्डारी—१भण्डारी ।
कारीगर—१शिल्पी, १शिल्पकारः ।
बनिया—१वणिक ।
जहाजी व्यापारी—पोतवणिक् ।
व्यापारी—१व्यापारी ।
बेचनेवाला—१विक्रेता ।
खरीदनेवाला—क्रेता ।
दूकानदार—१आपणिकः ।
दूकानदारिन—१आपणिका ।
दलाल—१घटकः, १मध्यस्थः ।
कीमत—१मूल्यम् ।
किसान—१कृषकः ।
जमींदार—१भूस्वामी, १भूमिपतिः ।
ताल्लुकेदार—प्रधानभूमिपतिः ।

* यह शब्द आप्टेके कोषका है ।

पटवारी—१ग्रामलेखलेखकः ।
पुटेल—(मुखिया)—१ग्रामाधीशः ।
भिखारी—१भिक्षुकः ।
उधार देनेवाला—१उत्तमर्णः ।
,, लेनेवाला—१अधमर्णः ।
पूंजी—१मूलधनम् ।
आमद—१आयः ।
सूद—१व्याजः ।
नुकसान—२हानिः ।
ऋण—(कर्ज) ऋणम् ।
सूदखोर—१कुसीदकः ।
गवैया—१गायकः ।
मसखरा—१विदूषकः ।
नाचनेवाला—१नर्तकः ।
भांड—१विडम्बकः, १वैहासिकः ।
मृदंगी—१मार्दङ्गिकः ।
संपेरा—१विषवैद्यः, १अहितुण्डिकः ।
जादूगर—१ऐन्द्रजालिकः ।
मोना—१मोनः ।
बहेलिया—१लुब्धकः, १मृगयुः ।
चिड़ीमार—१शाकुनिकः, १जीवान्तकः ।
कसाई—१मांसिकः, १वैतंसिकः ।
चोर—१चोरः, १तस्करः १स्तेनः ।
डाकू—१पाटच्चरः ।
लुटेरा—१लुण्ठकः ।
कैदी—१बन्दी ।
जेलर—१कारागाराधिपतिः ।
जेलखाना—१कारागारः ।
करोड़पति—१कोटीश्वरः ।
लखपति—१लक्षाधीशः ।

कुल (परिवार) वर्गः

पूरुष पुरुष मानव मनुज स्त्री जनक जननी पिता ।
परिवार भ्राता बन्धु भगिनी आर्य साध्वी अरु सुता ॥

कुल—१परिवारः, १कुटुम्बः, १गोत्रः ।
पिता—१जनकः, २पिता ।
दादा—१पितामहः ।
परदादा—१प्रपितामहः ।
माता—१माता, १जननी, २जनयित्री, २प्रसूः ।
दादी—२पितामही ।
परदादी—१प्रपितामही ।
चाचा (काका)—१पितृव्यः ।
चाची (काकी)—१पितृव्या ।
भाई—१भ्राता ।
भाई (बड़ा)—१अग्रजः, २ज्येष्ठभ्राता ।

भाई (छोटा)—१कनिष्ठः ।
भाई (सगा)—१सोदरः, १सगर्भ्यः, १सहजः ।
सौतेला भाई—१वैमात्रेयः, १विमातृजः ।
बहिन—१भगिनी, १स्वसा ।
भौजी, भावजी (भौजाई) २प्रजावती, २भ्रातृजाया ।
भतीजा—१भ्रात्रीयः, १भ्रातृजः ।
स्वस्त्री—१पत्नी, १पाणिगृहीती, २द्वितीया, २सहधर्मिणी, २भार्या, २जाया, १दाराः* ।
स्वपति—१धवः, १प्रियः, १पतिः, १भर्त्ता ।
पुत्र (लड़का)—१पुत्रः, १तनयः, १सुतः, १आत्मजः, १सूनुः, १तनूजः ।
पुत्री (लड़की)—२कन्या, २दुहिता, २सुता ।
पोता—१पौत्रः ।
परपोता—१ प्रपौत्रः ।
देवर—१देवा, १देवरः ।
देवरानी—१देवरपत्नी ।
जेठ—१पत्यग्रजः ।
जेठानी—२पत्यग्रजा ।
पतोहू—२पुत्रवधूः ।
नातेदार—१सम्बन्धी ।
नाना—१मातामहः ।
नानी—२मातामही ।
मामा—१मातुलः ।
मामी—२मातुलानी ।
मौसा—१मातृष्वसृपतिः ।
मौसी—२मातृष्वसा ।
फूफा—१पितृष्वसृपतिः ।
फूआ (बुआ)—२पितृष्वसा ।
सास—२श्वश्रूः ।
ससुर—१श्वशुरः ।
शाला—१श्यालः ।
शाली—२श्यालिका ।
ममेराभाई—१मातुलेयः ।
फुफेराभाई—१पैतृष्वसेयः, १पैतृष्वस्रीयः ।
मौसेराभाई—१मातृष्वसेयः, १मातृष्वस्रीयः ।
भानजा—१भगिनीपुत्रः ।
भानजी—२भगिनीपुत्री ।
बहनोई—१भगिनीपतिः, १आवुत्तः ।
दामाद—१जामाता ।
नाती—१नप्ता ।
नातिन—२नप्त्री ।
परनाती—१प्रणप्ता ।
परनातिन—२प्रणप्त्री ।
एक वंशके व्यक्ति—१सगोत्रः, १स्वजनः, १बन्धुः, १बान्धवः ।
परिचित—१परिचितः ।
मित्र—१मित्रं, १सखा, १सुहृद् ।

* पुंल्लिङ्ग बहुवचनान्त ।

घनिष्ठ—१निकटतमः, १अन्तरङ्गः ।
सखी—२सहचरी, २सखी, २आलिः ।
दासी—२चेटी ।
बहू—२वधूटिका, २वधूः ।
सती—२सती, २साध्वी, २पतिव्रता, २एकपत्नी ।
सुहागिन—२पतिवती, २सौभाग्यवती, २सुभगा ।
राँड़—२विधवा, २रण्डा ।
छिनार—२कुलटा, २पुंश्चली ।
वेश्या—२गणिका, २वेश्या, २रूपाजीवा ।

देह (शरीर) वर्गः

तनु देह विग्रह मूर्ति कायः अङ्ग इन्द्रिय मस्तकम् ।
कच केश चूडा अलक बर्बर भाल वेणी लोचनम् ।
श्रुति अक्षि नेत्र रोम भृकुटी पक्ष्म आस्यं दर्शनम् ।
चक्षुः नयन भ्रू अश्रु श्रोत्रम् वक्त्र वदनम् आननम् ॥
जिह्वा रसज्ञा ओष्ठ काकुद् रदन दन्त कनीनिका ।
गज कण्ठ नासा आस्य ग्रीवा गण्ड नासा दाढिका ॥
भुज बाहु अंसः कक्ष कूर्पर हस्त कर पञ्चांगुलम् ।
नख नखर मुष्टि प्रसृति चुलुकः मुक्लटी चतुरङ्गुलम् ॥

देह—१शरीरं, १कायः, १देहः, २मूर्तिः, २तनुः, २तनूः १विग्रहः, १कलेवरम् ।
अङ्ग—१अवयवः, १अङ्गम् १गात्रम् ।
इन्द्रिय—१इन्द्रियं, १करणं, १गोः,
मन—१चित्तं, १चेतः, १हृदयं, १स्वान्तं, १मानसं, १मनः ।
बुद्धि—२बुद्धिः, २मनीषा, २धिषणा, २धीः, २प्रज्ञा, २शेमुषी, २मतिः ।
अहङ्कार—१दर्पः १अहङ्कारः ।
शिर—१शिरः, १शीर्षम् ।
माथा—१मस्तकम् ।
खोपड़ी—१कपालः, १खर्परः ।
बाल—१कचः, १केशः, १शिरोरुहः ।
,, (पके हुए)—१पलितम्, १श्वेतकचः ।
बाल—(घुंघुराले)—१ अलकः, १चूर्णकुन्तलः ।
चुटिया—२शिखा, २चूडा ।
जटा—२जटा, २सटा ।
काकुल (पटिया)—१बर्बरः, २कबरी,
चोटी (स्त्रियोंकी)—२वेणी, २प्रवेणी ।
माँग—१सीमन्तः ।

ललाट—१भालः, १ललाटम्, २अलिकम् ।

त्यौरी—१मस्तकवलिः, २मस्तकरेखा ।

भौंहे—२भ्रू, २भ्रुकुटी ।

आंख—१अक्षि, १लोचनं, १नेत्रम्, १नयनम्, १चक्षुः ।

बरौनी (आंखकी)—१पक्ष्म ।

आंखकी पुतली—२तारका, २कनीनिका ।

,, कोर (कनखी)—
१कटाक्षः २अपाङ्गदर्शनम् ।

आंसू—१अश्रु, १अस्रम् ।

कान—१कर्णः, १श्रवणः, २श्रुतिः, १श्रोत्रम् ।

कनपटी—१गण्डस्थलः ।

नाक—२नासिका, २नक्रा ।

मुंह—१आननं, १वक्त्रं, १मुखं, १वदनं, १आस्यम् ।

ओंठ—१ओष्ठः, १रदनच्छदः, १अधरः ।

जीभ—२रसज्ञा, २रसना, २जिह्वा ।

लार—२स्यन्दिनी ।

तालु—१तालु १काकुदम् ।

दांत—१रदनः १दशनः, १दन्तः ।

मसूढ़ा—१दन्तमूलम् ।

गाल—१कपोलः, १गण्डः ।

दाढ़ी—२दाढिका ।

मोछ—१श्मश्रु ।

गला—१कण्ठः ।

गर्दन—२ग्रीवा, २कन्धरा ।

घांटी—२कृकाटिका ।

कंधा—१अंसः, १स्कन्धः ।

कांख—१कक्षः, १बाहुमूलम् ।

बांह—१भुजः, १बाहुः ।

कोहनी—१कफोणिः, १कूर्परः ।

कलाई—१प्रकोष्ठः ।

पहुंचा—१मणिबन्धः ।

हाथ—१करः, १पाणिः, १हस्तः ।

अंगुरी—२अङ्गुलिः ।

अंगूठा—१अङ्गुष्ठः ।

अंगूठेके पासकी अंगुली—
२ तर्जनी ।

उसके बादकी—२मध्यमा,

,, २अनामिका ।

,, २कनिष्ठिका ।

हथेली—१करतलम्, १पाणितलम् ।

पञ्जा—१पञ्चाङ्गुलम ।

नह—१नखरः, १कररुहः, १नखः ।

बित्ता—१वितस्तिः ।

मुट्ठी—२मुष्टिः ।

पसर—२प्रसृतिः ।

चुल्लू—१चुलुकः ।

अञ्जुली—१अञ्जलिः ।

चुटकी—१अङ्गुलिस्फोटः ।

चिकोटी—१नखक्षतम् ।

उर वक्ष कुच चूचुक कुचाग्र क्रोड पृष्ठ पीठकम् ।

गर्भाशय उदरं जठर गुल्फः कुक्ष शिश्नः मेहनम् ॥

छाती नितम्बः शिश्न मुष्कः योनि च्युति कुचि पिच्छिका ।
ऊरुः जघन गुद जानु पार्ष्णिः पाद चरणं च तथा ॥
पादतल कङ्काल बुक्कं यकृत् प्लीहा शोणितम् ।
अन्त्रं वसा औ अस्थि धमनी वीर्य मांसं लोहितम् ।
तिल माष धातुः चर्म मज्जा स्वेद कफ औ दूषिका ।
सिंघाण मूत्रं औ पुरीषं प्रस्राव मल विष्ठादिकम् ॥

छाती—१ वक्षः, १उरः ।

चूची——१स्तनः, १कुचः, १उरोजः ।

चूची का अग्रभाग—१चूचुकं, १कुचाग्रम् ।

गोद—१अङ्कः, १क्रोडः ।

पीठ—१पृष्ठम् , १पृष्ठदेशः ।

रीढ़—१पृष्ठवंशः ।

कूबड़—१कुब्जः ।

पेट—१जठरम् , १उदरम् ।

तोंद—१तुन्दं, १गर्भपुटः ।

कमर—२श्रोणिः, २कटिः, १नितम्बः ।

मूत्रेन्द्रिय (पुरुषकी)—१शिश्नः ।

अण्डकोष—१मुष्कः, १वृषणः ।

मूत्रेन्द्रिय (स्त्रियोंकी)—२योनिः, १भगं, २च्युतिः ।

गर्भाशय—१गर्भाशयः, १जरायुः ।

गुप्तेन्द्रिय—१गुदम् , १अपानम् ।

जांघ—१सक्थि, १ऊरुः, १जघनम् ।

ठेहुना—१जानुः, १अष्ठीवत् ।

पैरकी गांठ (घुठी)—१गुल्फः ।

एड़ी—१पार्ष्णिः ।

पांव—१पादः, १चरणः, १अङ्घ्रिः ।

तलवा—१पादतलम् ।

कंकाल—१अस्थिपञ्जरः, १कंकालः ।

दिमाग—१मस्तिष्कम् ।

कलेजा—१बुक्कम् ।

पिलही—१यकृत् , २प्लीहा (हिन्दीमें लीवर भी कहते हैं) ।

हड्डी—१अस्थि ।

अतड़ी—१पुरीतत् , १अन्त्रम् ।

शिरा—१स्नायुः, १कण्डरा ।

चरबी—१मेदः, २वसा ।

नाड़ी—१धमनी, २नाडी ।

मांस—१पिशितं, १मांसम् , १आमिषम् ।

वीर्य—१शुक्रं, १वीर्यम् ।

लोहू—१लोहितम् , १शोणितम् , १रक्तम् , १रुधिरः ।

मज्जा—२मज्जा ।

रस—१रसः ।

धातु—१धातुः ।

चमड़ा—१त्वक् , २चर्म ।

मस्सा—२माषः ।

तिल—२तिलः ।

थूक—१निष्ठीवनम् ।

नाकका मैल—१सिंघाणकम् ।

१ स्त्रीको०

कर्णका मैल—१पिञ्जूषः ।
आंख ,,—२दूषिका ।
पसीना—१प्रस्वेदः ।
बल्गम—१कफः, १श्लेष्मा ।
पेसाब (मूत)—१प्रस्रावः, १मूत्रम् ।

विष्ठा—१विष्ठा, २पुरीषम् ।
पेशाब करना—२लघुशङ्का ।
पाखाने जाना—२पुरीषक्रिया ।
पेशाबघर—१मूत्रस्थानम् ।
पाखाना (संडास)—१पुरीषस्थानम् ।

वस्त्र (कपड़ा) वर्गः

अंशुक वसन कौशेय और्णम् चीर क्षौम टोपिका ।
पट चैल शाटी कञ्चुकी उष्णीष और्णक चोलिका ॥

कपड़ा—१वस्त्रम्, १चैलम् , १अंशुकम्,
१वसनम् ।
„ (सूती)—१कार्पासम् ।
„ (रेशमी)—१कौशेयम् ।
„ (ऊनी)—१और्णम् ।
१ऊर्णामयम् ।
„ (अच्छा)—१सु क्षम् ।
चिथड़ा—२कन्था ।
धोती—१परिधानीयम् ।
किनारा—२दशा ।
धारी—२पट्टी ।
काछ—१कच्छः ।
लंगोटा—१कौपीनम् ।
चादर—१उत्तरीयम् , १प्रावारः ।
„ (रेशमी)—१क्षौमम्
१दुकूलम् ।
अंगोछी—१अङ्गोञ्छः, १उपवस्त्रम् ।
तौलिया—१उपवस्त्रम् ।
रूमाल—१करचैलम् ।
हाथका मोजा—१हस्तत्राणवस्त्रम् ।

गुलीबंद (मफलर)—कण्ठांशुकम् ।
अङ्गरखा—१अङ्गरक्षकः ।
कुरता—१कञ्चुकः ।
कोट—१कोटम् ।
वास्कट—१अर्धकोटम् ।
नेकटाई—२कण्ठपट्टिका ।
जामा—१यामः ।
पैण्ट—१यामः ।
पाकेट—(जेब)—१स्यूतः ।
बटन—१बटनम् , २वीटिका ।
पगड़ी—१शिरोवेष्टनम् ।
साफा—१उष्णीषम् ।
टोप—१शीर्षण्यम् ।
टोपी २उष्णीषिका ।
पैरका मोजा—१पादत्राणवस्त्रम् ।
खड़ाऊँ—२पादुका ।
जूता—२उपानत् ।
लहंगा—१चण्डातकम् ।
साया—१अन्तर्वस्त्रम् ।
साड़ी—२शाटी ।

चुंदरी—२ चीरी ।
सिल्ककी ओढ़नी—३सुचीरम् ।
,, साड़ी—२कौशेयशाटी ।
धोतीकी गांठ (ओरतोंका)—
२नीवी, १वसनग्रन्थिः ।
चोली—२कञ्चुकी ,
कुर्ती—२अङ्गरक्षिका ।
बुर्का—१निचोलः, १प्रच्छदपटः ।

घूंघट—३अवगुण्ठनम् ।
रजाई—२तूलपटी, १नीशारः ।
दुपट्टा—२द्विपटी ।
कम्बल—३ऊर्णावकम् ।
बिछौना—३आस्तरणम्, १आस्तरः ।
तोषक—२तूलिका ।
तकिया—३उपधानम्, २शिरोधानी ।
मशहरी—२मशकहरी ।

आभूषण (गहना) वर्गः

भूषण मुकुट माला वलय अवतंस वाली कुण्डलम् ।
आदर्श कज्जल चूर्ण काञ्ची हार लाक्षा कङ्कणम् ॥

गहना—३आभूषणम्, १अलङ्कारः,
३आभरणम् ।
मुकुट—३किरीटम्, १मुकुटः ।
चड़ामणि—३शिरोरत्नम्,
१चडामणिः ।
बेंदा—२पारितथ्या ।
कुण्डल—३कुण्डलम् ।
बाली—२बाली ।
तरकी—१कर्णावतंसः, २कर्णिका ।
नथ—३नासिकाभरणम् ।
हार—१हारः, २माला, २स्रक् ।
ब्रास्लेट—१हारः, २माला,
कण्ठा—३ग्रैवेयकम्, २कण्ठभूषा ।
बाजू(बिजायठ)—३केयूर,
३अङ्गदम् ।
चूड़ी—१कम्बुः, १शङ्खः ।

अंगुली—२अङ्गुरिका ।
कड़ा—१कटकः, १वलयः ।
कंकना—३कङ्कणम् ।
पहुँची—२पञ्चिका ।
अंगूठी—२ऊर्मिका, ३अङ्गुलीयकम् ।
आरसी—३हस्ताभरणम् ।
करधनी (स्त्रीकी)—२रशना,
२ काञ्ची ।
,, (पुरुषकी)—शृङ्खला ।
पैरका कड़ा—१हंसकः,
१पादकटकः ।
झांझ—२किङ्किणी ।
घुंघुरू—२क्षुद्रघण्टिका ।
पायजेब—१नूपुरः, १मञ्जीरः ।
छागल—१पदचालकः ।
पैरका छल्ला—२चरणरागी ।

पैरका बिछिया—१पदाङ्गकः ।
महावर—१लाक्षा, १अलक्तकम् ।
मेंहदी—२नखरञ्जिका, २मेंदिका ।
सुर्मा—१स्रोतोञ्जनम् ।
काजल—१ कज्जलम् ।
सीसा(आइना)—१दर्पणः, १मुकुरः ।
कंघी—१कङ्कतिका ।
अबीर—१अबीरम् ।
गुलाल—१गुलालम् ।
बुक्का—१चोवा, १पिष्टातः, १पटवासकः ।
चन्दन—१चन्दनम् ।
खुशबूदार चूर्ण—१सुरभिचूर्णम् ।
उबटन—१उद्वर्तनम् ।

धातु (सोना चांदी आदि) वर्गः

तपनीय कनकं स्वर्ण अथवा हेम हाटक काञ्चनम् ।
रङ्गं यशद औ रजत शीशं लोह तुत्थं कांस्यकम् ॥
सिन्दूर गन्धक हिङ्गुलं हरिताल पारद अभ्रकम् ।
चुम्बक शिलाजतु पित्तलम् अय स्वर्णमाक्षिक गैरिकम् ॥

रेडियम—१रेडियमः ।
सोना—१स्वर्णं, १सुवर्णं, १कनकं, १हिरण्यं, १हेम, १हाटकं, १काञ्चनं, १तपनीयम् ।
चांदी—१रजतं, १रूप्यम् ।
ताम्बा—१ताम्रकं, १शुल्वं, १वरिष्ठः ।
रांगा—१रङ्गं, १वङ्गं, १त्रपु ।
जस्ता—१रीतिहेतुः, १यशदम् ।
सीसा—१शीशम् ।
लोहा—१अयः, १लोहम् ।
तूतिया—१तुत्थं, १वितुन्नकम् ।
कांसा—१कांस्यकम् ।
पीतल—१रीतिः, १पित्तलम् ।
सिन्दूर—१रक्तरेणुः, १सिन्दूरम् ।
शिलाजीत—१शिलाजतु ।
गन्धक—१गन्धकः, १गन्धरसः ।
हिंगुल—१हिंगुलं, १इङ्गुलम् ।
हरताल—१हरितालम् ।
अभरक—१अभ्रम्, १अभ्रकम् ।
फिटकिरी—१स्फटी, १स्फटिका ।
पारा—१पारदः ।
गेरू—१गैरिकम् ।
चुम्बक—१चुम्बकः ।
थोरियम—१थोरियमः । } (१)
यूरेनियम—१यूरेनियमः । }

(१) ये धातु परमाणुबमके काममें आती है ।

रत्न और उपरत्न वर्गः

मणि रत्न हीरक वज्र मरकत नीलमुक्ता दूरजम्।
सह पद्मराग प्रवाल काचः पुष्परागः मौक्तिकम् ॥

जौहरी—१रत्नपरीक्षकः।
जवाहरात—१रत्नराशिः,१मणिराशिः।
रत्न—१मणिः, १रत्नम्।
लाल—१लालः।
हीरा—१वज्रः, १हीरकः।
पन्ना—१मरकतं, १गारुत्मतम्।
माणिक—१माणिक्यं, १पद्मरागः।
नीलम्—१इन्द्रनीलं, १नीलम्।
पुखराज—१पुष्परागः।
गोमेद—१गोमेदः।
लहसुनिया—१वैदूर्यम्।
मोती—१मुक्ता, १मौक्तिकम्।
मूंगा—१प्रवालः, १विद्रुमः।
चुन्नी—१हीरकखण्डम्।
कोहनूर हीरा—१प्रकाशपुञ्ज-द्योतकः वज्रः१।

रङ्ग-वर्गः

श्वेतः कपिल औ हरित नीलः पीत पाटल धूमलः।
रक्त हरिणः चित्र कर्बुर कल्माष श्यामः उज्ज्वलः ॥

रङ्ग—१वर्णः, १रागः।
पीला—१पीतः, १हरिद्राभः।
हरा—१हरितः, १पालाशः, १हरित्।
काला—१कृष्णः, १श्यामः।
गुलाबी—१पाटलः, १श्वेतरक्तः।
नील—१नीलः।
लाल—१लोहितः, १रक्तः।
पाण्डु—१हरिणः,१पाण्डुरः, १पाण्डुः।
सिन्दूरिया—१शोणः, १कोकनदच्छविः।
मटमैला—१धूसरः।
चितकबरा—१चित्रः।
भूरा—१कल्माषः, १कर्बुरः।
कपिल—१कपिलः, १पिङ्गलः, १पिङ्गः।
सफेद१श्वेतः, १शुक्लः, १धवलः, १गौरः। १शुभ्रः, १सितः, १वलक्षः, १उज्ज्वलः।
बादशाहपसन्द—१विचित्रः।
कपूरी—१कर्पूरकः।
भंटई—१नीलः।
खसखसी—१बहुवर्णः।

१. सम्राट जार्ज के मुकुट में जड़ा हुआ है।

पात्र (बर्तन) वर्ग

भाजन मणिक स्थाली घटः चरु भाण्ड कर्पर तम्रिका ।
दर्विः कटोरा कंकमुख औ कुण्ड नन्दा हण्डिका ॥

बर्तन—३भाण्डं, ३भाजनं, ३पात्रम् ।
परात—३बृहतस्थालम् ।
हण्डा—१अलिञ्जरः, १मणिकः ।
बटुआ—२स्थाली ।
बघोना—२पातिली, १चरुः ।
कड़ाही—२स्वेदनी, १कन्दुः ।
कड़ाहा—१कटाहः, १कर्परः ।
तवा—१तापः, ३ऋजीषम् ।
तई—२तम्रिका ।
भाड़—१भ्राष्ट्रः ।
भट्ठी—२भ्राष्ट्रिका ।
कलछुली—२दर्विः, १कम्बच्छदकः ।
सड़सी—१कङ्कमुखः ।
चिमटा—१सन्दंशकः ।
थाली—३स्थालम् ।
कठौती—२काष्ठपात्री ।
घड़ा—१घटः, १कलशः ।
झारी—२जलपात्री ।
लोटा—३जलपात्रम् ।
लुटिया—२जलपात्री ।
गडुआ—१गड्डुकः ।
गिलास—३पानपात्रम् ।
कटोरा—१कटोरा ।
कटोरी—२कटोरिका ।
कसोरा—१कचोरः ।
मट्टीका घड़ा—३मृद्भाण्डम् ।
सुराही—जलशीतिका ।
ढकनी—२ढक्कणी ।
परई—२पात्रिका ।
पुरवा—३मृत्तिकापानपात्रम् ।
१कवणमः ।
नाद—१अलिञ्जरः । २नन्दा ।
हड़िया—हण्डिका ।
डाला—३डल्लकम् ।
टोकरी—१करण्डः ।
फूलडाली—१पुष्पकरण्डः ।
बाल्टी—२जलधरी
पीकदान—१पतद्ग्रहः ।
पेटी (ट्रङ्क)—२मञ्जूषा ।
बोरा—२गोणी, २शाणी ।
थैली—२भस्त्रिका ।
थैला—१स्यूतः ।
बेग—३चर्मकोशं, ३करोटकम् ।
मनीबेग—२चर्मरत्नभस्त्रिका ।
कुप्पी—२कूपी ।
कुप्पा—१कूपकः ।
शीशी—२काचकूपिका ।
बोतल—१काचकूपकः ।

अन्न-वर्गः

गोधूम माष मसूर चक्रक चणक कोद्रव तूवरी।
यव मुद्ग सर्षप राजिका तिल आढकी अणु वर्जरी॥

गेहूँ—१गोधूमः, १सुमनः।
जव—१यवः, १शितशूकः।
अरहर—२आढकी।
गल्ला—३अन्नम्।
अन्न—३अन्नम्।
धान—३धान्यम्।
,, (साठी)—१षष्टिकः।
बाजरा—२वर्जरी।
सरसों—१सर्षपः।
मटर—२हरेणुः।
मूंग—१मुद्गः।
मोथी—१मकुष्ठकः।
तूहर—२तूवरी, २तुवरी।
चना—१चणकः।
उड़द—१माषः, १अजीर्णकरः।
कुल्थी—१कुलत्थः, १चक्रकः।
मसूर—१मसूरः, १मङ्गल्यकः।

सांवा—१श्यामाकः।
कोदो—१कोद्रवः, १कोरदूषः।
ककुनी(हंगुनी)—१प्रियङ्गुः।
मकई—१मकायः, १महाकायः।
ज्वार—१यावनालः।
मडुवा—१मड्कः।
सरसों (सफेद)—१सिद्धार्थः।
तिल—१ तिलः।
तीसी—१अतसी, २क्षुमा।
राई—२ राजिका।
बर्रे—२वरारङ्गनी, ३कौसुम्भम्।
बाल (भुट्टा)—२धान्यमञ्जरी।
छीमी—२शिम्बा, २शमी।
टूड़—१तुण्डः, ३सस्यशूकम्।
डण्ठल—१नाडी, ३नालम्।
भूसी—१तुषः, ३बुसम्।

भोजन-वर्गः

पक्वान्न तन्दुल दालि ओदन सूप यूपः पोलिका।
पिष्टान्न पर्पट पूप लोपश्री शष्कुली करपट्टिका॥
बटी वटकः घोलवटकः पक्ववटिका वेसनम्।
पत्रवटिका चूर्ण सक्तुः मालपूपः तेमनम्।

पकवान—१पक्वान्नम्।
आंटा—२पिष्टं, ३पिष्टान्नम्।
,, (गेहूँका)—१गोधूमचूर्णम्।

आटा (जवका)—१चिक्कसः।
चांवल—१तन्दुलं—१तण्डुलम्।
चांवल (पकाहुआ)—१ओदनम्।

दाल—२दाली ।
„ (पकीहुई) ३सूपम् ।
जूस—यूषः ।
मांड—३मण्डम् ।
खिचड़ी—खेचरः ।
लोई—२लोपश्री ।
रोट—२कर्पट्टिका ।
सत्तू—१सक्तुः ।
चपाती—२चर्पटी ।
फुलका—२पोलिका ।
रोटी—३रोटकम् (हाथी आदि के लिए)।
पूड़ी—२शष्कुली ।
पूड़ाकी पूड़ी-२पूर्णपोलिका ।
बाटी (लिट्टी)—१अङ्गारकर्कटी ।
पूआ—१पूपः, १अपूपः ।
मालपूआ—१मल्लपूपः ।
कचौड़ी—२कर्चरिका ।
पिट्ठी – २पिष्टिका ।
बड़ा—१वटकः ।
बड़ी—२वटी
दही बड़ा—१घोलवटकः ।
कोंहड़ोरी—२कूष्माण्डवटिका ।
पकौड़ी—१पक्ववटिका ।
पापड़—१पर्पटः ।
बेसन—३वेशनम् ।

फुलौड़ी—२पुष्पवटी ।
खड़बड़ी—२खण्डवटी ।
बफौरी—२बाष्पवटी ।
कचालू—१पक्वालुः ।
घुआंस—२धूमसी ।
पानबड़ा—२पत्रवटिका ।
रिकवच—१अलीकमत्स्यः ।
शाक तरकारी—१शाकः ।
कढ़ी—२वेसनी ।
भाजी—२भाजी ।
भर्ता—३भरित्रम् ।
दाल-तरकारी वगैरह—३ व्यञ्जनम् ।
तिमना—३तेमनम् ।
सगपैता—२शाकदालिः ।
निमोना—३हरेणु-व्यञ्जनम् ।
पीड़ी—२पिण्डी ।
लवरी—२लेहिका ।
चिवड़ा—१चिपिटः ।
लावा—१लाजाः ।
भूजा—भरुजः ।
फरुही—१पृथुकः ।
घुघुनी—१कुल्माषः ।
बम्बा—२लुम्बिका ।
होरहा—१होलकः ।
सेव—सेवम् ।

मिठाई-वर्ग

मिष्टान्न मोदक शर्करा गुड दुग्ध क्षीरं छच्छिका ।
दधि तक्र मधुशीर्षक पयः घृतपूर पायस लप्सिका ।

मिठाई—३मिष्टान्नम् ।
गुड़—१गुडः ।
चीनी—(शर्करा)—२शर्करा, २सिता ।
मिश्री—२सितोपला, २खण्ड ।
खांड़—१खण्डः ।
राव—३फाणितम्, २मत्स्यण्डी ।
लड्डू—३मोदकम् ।
जलेबी—२कुण्डलिनी ।
सकलपारा (मोठा)—१शर्करापालिका ।
गुलाबजामुन—२दुग्धपूपिका ।
पेड़ा—१पिण्डः ।
बर्फी—२दोग्धिका ।
गुझिया—२,, ।
घेवर—१घृतपूरः ।
मोतीचूर—१मुक्तामोदकः ।
अनरसा—११न्दुरका ।
खाजा—१मधुशीर्षकः ।
गुड़धनियां—१गुडधानाः ।
खीर—३पायसम् ।
लप्सी—२यवागूः, १लप्सिका ।
हलवा—१संयावः ।
दूध—३दुग्धं, ३क्षीरं, ३पयः ।
मलाई—२सन्तानिका ।
दही—३दधि ।
शिखरन—२शिखरा, २रसाला ।
मट्ठा—३तक्रम् ।
लसी—१सरः ।
छाँछ—२छच्छिका ।
घी—३घृतम्, ३आज्यं, ३सर्पिः ।
मक्खन—३ नवनीतम् ।

तैल-वर्गः

तेल—३तैलं, १स्नेहः ।
कड़ुआ तेल—३कटुतैलम् ।
गर्जनका तेल—१करालतैलम् ।
मिट्टीका तेल—१खनिजतैलम् ।

खाण्डवादि-वर्गः

(अचार-मुरब्बाका वर्ग)

मुरब्बा—१खाण्डवः ।
अचार—१आचारः ।
चटनी—१अवदंशः ।
कांजी—१काञ्जिकम् ।

चाय—१कामरूपिका* ।

काफी—२हर्षदा ।

विजयादि-वर्गः
(नशा-वर्गः)

भांग—२ विजया ।
गांजा—१तरिता ।
अफीम—१अहिफेनः ।
ताड़ी—१तारिकम् ।
शराब—२मदिरा, २सुरा, १मद्यम् ।

शराब (अंगूरकी)—१द्राक्षामद्यम् ।
तम्बाकू—१तमाखुः ।
बीड़ी—१लघुअग्निशलाका ।
मांस—१पिशितं, १मांसम् ।
कोकीन—१ईश्वरमद्यम् ।

इन्धन-वर्गः

लकड़ी (जलानेकी)—१इन्धनम् ।
कोयला—१काइलः, १कोकिलः ।
गोहरा—१गोहलम् ।
गोइठा—१गोविट् ।

कण्डा—१करण्डः ।
उपरी—१उपलम् ।
करसी—१करीषम् ।
पत्थरका कोयला—१प्रस्तर-काइलः ।

रस (स्वाद) वर्गः

मीठा—१मधुरः ।
तीता—१तिक्तः ।
कड़ुआ—१कटुः ।
नमकीन—१लवणीयः ।

खट्टा—१खट्टः ।
कषैला—१कषायः ।
चटपटा—१मधुरतिक्तः ।

शाक (तरकारी वगैरह) वर्गः

शाक आलुः पीतपुष्पा शिम्बि शिम्बा भण्टिका ।
कोशातकी वार्ताकु भेण्डा मोल तुम्बी पोतका ॥

* आसामको संस्कृतमें कामरूप कहते हैं और चाय प्रथम भारतमें आसाममें ही पैदा हुई, अतः 'कामरूपिका' आसामकी पैदाइशसे नाम है ।

शङ्खालु गोभी लशुन सूरण कारवेल्लं वास्तुकम् ।
रक्तालु क्षुरिका पुदिन पाण्डुक मेघनाद बृहत्फलम् ॥

शाक (तरकारी) – १शाकः ।
आलु—१आलुः, ३आलुकम् ।
भण्टा—२भण्टाकी, २भण्टिका, २वार्ताकुः ।
परवल—१पाण्डुकः, ३पटोलः ।
नेनुआं—२महाकोशातकी ।
भिण्डी—२कोशातकी, २भेण्डा ।
कोंहड़ा—१कूष्माण्डः, ३बृहत्फलम् ।
लौकी—१अलाबूः, २ तुम्बी ।
तितलौकी—२कटुतुम्बी ।
सतपुतिया—२सप्तपुत्रिका ।
करैला—३कठिल्लं, ३कारवेल्लम् ।
खेखसा—२पीतपुष्पा, २कर्कोटकी ।
कुंदरू—१कुन्दनाशकः ।
गोभी—२गोभी, २गोजिह्वा ।
,, (फूल)—२ पुष्पगोभी ।
,, (पत्तेदार) २पत्रगोभी ।—
किवांच—२कपिकच्छु, २कपिकच्छुः ।
सेम—२शिम्बी, २शिम्बिः ।

पोई—२पोतका, २पोतकी ।
लहसुन—१लशुनः, १यवनेष्टः ।
प्याज—१पलाण्डुः, १मुखदूषकः ।
सोवा—२शीतशिवा, २मिश्रेया ।
पालक—१पालक्या, २क्षुरिका ।
चौराई—१मेघनादः, १तण्डुलीयः ।
बथुआ—३वास्तुकम्, ३वास्तूकम् ।
चनसुर—३चन्द्रसूरं, २चन्द्रिका ।
मेथीका साग—१मेथिकाशाकः ।
चनेका साग—१चणकशाकः ।
पुदिन—१पुदिनः, १व्यञ्जनः ।
ओल—१कन्दुकः, १ओल्लः, १सूरणः ।
रतालू—१रक्तालुः ।
सतालू—१सप्तालुः ।
कटहल—१पनसः ।
बंडा—१शङ्खालुः ।
अरवी—१आलुकी ।
केला-(कच्चा)-२अपक्वकदलीफलम् ।

वेशवार (मसालेका) वर्गः

अजमोदिका मरिचं उपस्कर वेशवारः जीरकम् ।
धान्याक कटुजीरा हरिद्रा हिङ्गु शुण्ठी धान्यकम् ॥
एला त्रुटिः कुञ्ची कुलञ्ज पथ्या महौषधः मधुरिका ।
सैन्धव लवण पत्रं लवंगः चन्द्रवाला मेथिका ॥

मसाला—१वेशवारः, ७उपस्करः ।
गरममसाला—१पक्ववेशवारः ।
जीरा—१जरणः, ३जीरकम् ।

अजवाइन—२अजमोदिका ।
धनियां—३धान्यकं ३धान्याकम् ।
सौंफ—२मधुरिका, २शतपुष्पा ।

फल-वर्गः

फल चूत आम्र रसाल जम्बू पेरुकं चामृतफलम् ।
गुडपुष्पं कदली लकुच क्षीरी बिल्व डहु बदरीफलम् ।
अञ्जीर द्राक्षा नारिकेलः सेव द्राक्षा गोस्तनी ।
खर्जूर अक्षोटक तथा बादाम तूदं दाडिमी ॥
करमर्द शृङ्गाटक त्रपुसं, कन्दख र्बूजः स्फुटी ।
जम्बीर चिञ्चा कर्मरङ्ग कृष्णबीजं कर्कटी ।

फल—१फलम् ।
आम—१आम्रः, १चूतः, १रसालः, ।
,, (खूसबूदार)—१सहकारः ।
जामुन—२जम्बूः ।
अमरूद—१अमृतफलं, १पेरुकम् ।
फरेन—२राजजम्बूः, १फलेन्द्रः ।
कटहलका कोआ—१कोषः ।
महुआ—१मधूकः, १गुडपुष्पः ।
कमरख—१पुरगम् ।
बड़हर—१लकुचः, १डहुः ।
बेल—१बिल्वं, ३श्रीफलम् ।
बेर—१बदरीफलं, २बदरी ।
गूलर—१उदुम्बरः, १जन्तुफलः ।
अनार—१दाडिमः, १दन्तबीजः ।
केला—२कदली, १रम्भाफलम् ।
शरीफा—२सीताफलं, १शीतफलम् ।
खिन्नी—२राजादनी, १क्षीरी ।
पपीता—१परण्डं, १चिर्भिटम् ।
फरुषा—१मृदुफलः, १ परूषकः ।
नासपाती—१रुचिफलम्, २अमृताह्नम् ।
सेब—१सेवं, १बदरम् ।
अङ्गूर—२द्राक्षा, १मधुरसा ।
नारंगी—१नारङ्गः, १ नारङ्गकः ।

शहतूत—१तूदम् ।
काबुली शरदा—१श्वेतफलम् ।
नींबू—१निम्बूकम् ।
जमीरा—१जम्बीरः, १दन्तशठः ।
अमड़ा—१आम्रातकः ।
इमली—१चिञ्चा, २अम्लिका ।
कैथ—१कपित्थः ।
कमरख—१नागफलं, १कर्मरङ्गकम् ।
करौंदा—१करमर्दः ।
खीरा—१वर्षोद्भवं, ३त्रपुसकम् ।
ककड़ी—२कर्कटी ।
फूट—२स्फुटी, १स्फुटिः ।
खरबूजा—१खर्बूजः, १दशाङ्गुलः ।
तरबूज—१खर्बूजः, १कृष्णबीजम् ।
कन्दा—१कन्दः ।
सुथनी—१पिण्डालुः, २कन्दगुडूचिः ।
सिंघाड़ा—१शृङ्गाटकः, १त्रिकोणः ।
गाजर—१गृञ्जनः, १गाजरः ।
मूली—१मूलकं, १हस्तिदन्तकम् ।
चुकन्दर—१चुकन्दरी ।
आदी—१आर्द्रकम् ।
मूंगफली—१मण्डपी ।

मेवावर्गः

मेवा—२नीरसफलानि, १शुष्कफलानि।
अखरोट—१अक्षोटकः।
दाख—२द्राक्षा, १मधुरसा।
किसमिस—२क्षुद्रद्राक्षा २निर्बीजा।
बादाम—३नेत्रफलं, ३बादामम्।
पिस्ता—३चारुफलं, ३निकोचकम्।
नारियल—१नारिकेलः।
अञ्जीर—अञ्जीरम्।
चिरौंजी—१प्रियालः, १मुनिवल्लभः।
खजूर—१खर्जूरः। १मुनिवल्लभः।
छोहाड़ा—२मधुरसा।
काजू—२काजुका।

वंशादिवर्गः

(बांस घास, तृणोंके नाम)

तृण शष्प नादेयी कुशः शर इक्षु वेत्रः दुग्धिका।
नड तूल तर्जन मुञ्ज शर पिचु कास वेणुः कच्छिका॥

बांस—१वंशः, १वेणुः, १तृणध्वजः।
तृण—३तृणं, ३अर्जुनम्।
,, (कोमल)—३शष्पं ३बालतृणम्।
घास—१घासः, ३यवसम्।
दूधी—२दुग्धिका, १क्षीरिणी।
दूर्वा—३हरितं, २दूर्वा।
कुशा—१कुशः, १दर्भः, ३बर्हः।
मूञ्ज—१शरः, १मुञ्जः।
कांस—१काशः, १कासेक्षुः।
नरकट—१नडः, १पोटगलः।
ऊंख—१इक्षुः, १मधुतृणः।
गेंडा—३काण्डम्।
पोर—१पोरः।
गांठ—१ग्रन्थिः।
बेंत—१वेत्रः, १वेतसः।
जलबेंत—१जलवेतसः, १नादेयी।
खस—३उशीरं, ३सेव्यम्।
कपास—२कार्पासी, २बदरा।
वंग—१ वङ्गः।
नर्मा—२भारद्वाजी।
बिनौला—२तूलशर्करा।
रूई—१तूलः, १पिचुः।
सन—१शणः, २मातुलानी।

पशुवर्गः

(जानवरोंके नाम)

पशु सिंह गण्डक व्याघ्र ऋक्षः हरिण मृग वानर वृषः।
वृक नकुल सूकर शल्य गवयी कोक शिवाशिरि श्री शशः॥
गोधेनु वत्सः महिष महिषी मेष गोपति कुक्कुरः।
मार्जार छागल शृङ्ग पुच्छः कच्छप कम्बल सैरिभः॥

जानवर—१पशुः ।
गौ—२गौः, १धेनुः ।
सांड़—१गोपतिः, १गोस्वामी ।
बैल—१बलीवर्दः, १वृषभः ।
*कुब्ब—१ककुदः, १ककुत् ।
गलुत्था—१कम्बलः, १गलकम्बलः ।
नाथ—१नाथः ।
गुहाँ—१नियीनः, १दामरज्जुः ।
बकेन गौ—२बष्कयिणी ।
कलोर ,, —२प्रष्ठौही ।
थन—१ऊधस्, २आपीनम् ।
बछड़ा—१वत्सः, १तर्णकः ।
,, (नाथा हुआ)—१नस्तितः, १नस्योतः ।
,, (जवान)—१दम्यः, १वत्सतरः ।
भैंस—२महिषी ।
भैंसा—१महिषः, १सैरिभः ।
भेड़—१मेषः, १ऊर्णायुः ।
बकरा—१छागः, १अजः ।
बकरी—१अजा, २छागी ।
सींग—३शृङ्गं, १विषाणः ।
पूंछ—१पुच्छः, ३लाङ्गूलम् ।

दुम—१दुम्बकः ।
खुर—१खुरः, १शफः ।
शेर—१सिंहः, १मृगेन्द्रः, १केशरी, १हरिः ।
बाघ—१व्याघ्रः, १शार्दूलः ।
चीता—१चित्रकायः ।
भालू—१ऋक्षः, १ भल्लूकः ।
भेड़िया—१वृकः, १ईहामृगः ।
कोक—१कोकः ।
हिरण—१हरिणः, १कुरङ्गः, १मृगः ।
गैंडा—१गण्डकः, १पुङ्गी ।
बन्दर—१मर्कटः, १वानरः, १कीशः ।
लंगूर—१गोलाङ्गूलः ।
सूअर—१वराहः, १शूकरम् ।
कुत्ता—१कुक्कुरः, १सारमेयः ।
बिल्ली—१बिडालः, १मार्जारः ।
सियार—१शृगालः ।
खरगोश—१शशः, १शशकः ।
खखर—१झिल्लिरः ।
नेवला—१नकुलः ।
साही—१शल्यः, १श्वावित् ।
नील गौ—२वनधेनुः, २गवयी ।
गदहा—१खरः, १रासभः ।

पक्षि (पंछी) वर्गः

पक्षी विहग खग द्विज मयूरक बई, खञ्जन, कोकिलः ।
चकोर हंस मयूर मेचक शारिका शुक कौशिकः ॥

चिड़िया—१पक्षी, १खगः, १विहगः, १द्विजः, १अण्डजः, १शकुन्तः ।

मोर—१मयूरः, १बर्ही, १शिखी, शिखावलः ।

---

* बैलके कंधेपर उठे हुए मांसको "कुब्ब" कहते हैं ।

मोरकी बोली—२केका ।
मोरका पंख—३पिच्छं, १बर्हः, १शिखण्डः ।
मोरपंखका चिह्न—१चन्द्रकः, १मेचकः ।
मोरकी कलँगी—१शिखा, २चूडा ।
हंस—१चक्राङ्गः, १हंसः ।
हंसिनी—२चक्राङ्गी, २वरटा ।
सारस—१सारसः, १पुष्कराह्वः ।
सारसी—२सारसी, २लक्ष्मणा ।
सुग्गा—१शुकः १कीरः ।
कोयल—१पिकः, १कोकिलः ।
कोयलकी बोली—२कुहूः ।
पपीहा—१चातकः, ३सारङ्गः ।
चकोर—१चकोरः, १चन्द्रिकापायी ।
मैना—१शारिका ।
बकुला—१बकः, १कङ्कः ।
बत्तख—१कादम्बः, १कलहंसः ।
चकवा—१चक्रवाकः, १चक्रकोकः ।
चकई—१चक्रवाकी ।
खडलिच—१खञ्जनः, १खञ्जरीटः ।
गौरैया—१चटकः, १कलविङ्कः ।
भरदूल—१भारद्वाजः, १व्याघ्राटः ।
तीतर—१तित्तिरिः ।
कठफोरा—१शतच्छदः, १काष्ठकुट्टः ।
हरेवा—१हारीतः ।
बटेर—१वर्तिकः ।
टिटिहरी—१टिट्टिभः ।
गिद्ध—१गृध्रः ।
चील्ह—१आतापी, १चिल्लः ।
बाज—१श्येनः, १शशादनः ।
कौआ—१वायसः, १काकः ।
,, (डोम)—१द्रोणकाकः, १काकोलः ।
लाल—१लालः ।
बुलबुल—१बुलबुलः ।
करुआ—१कर्करेटुः, १करेटुः ।
उल्लू—१कौशिकः, १उल्लूकः, १घूकः ।
मुर्गा—१कुक्कुटः, १चरणायुधः ।
चमगीदड़—१अजिनपत्रा, १वल्गुका ।
पंख—१पक्षः, ३पत्रं, ३पतत्रम् ।
बाजू—३पक्षमूलं, १पक्षतिः ।
चोंच—१चञ्चुः, १त्रोटिः ।
अण्डा—१अण्डं, १पेशी, १कोषः ।
घोंसला—१नीडः, १कुलायः ।

कीटादि-वर्गः

(कीड़े मकोड़े, आदिके नाम)

अलि कीट लूता मक्षिका वनमक्षिका च पिपीलिका ।
खद्योत यूका मशक लिक्षा शलभ मत्कुण सीमिका ॥
वदुर्दश वृश्चिक षट्पदी मधुप सरघा झिल्लिका ।
है माक्षिका दीका मधुप मधुकर भ्रमर मधुकमक्षिका ॥

कीड़ा-मकोड़ा—१कीटः ।
दीमक—२दीका, २धीमिका ।
चींटा—१पिपीलः ।
,, (लाल)—१रक्तपिपीलः ।
चींटी—१पिपीलिका ।
,, (लाल)—२रक्तपिपीलिका ।
खटमल—१मत्कुणः, १उत्कुणः ।
जूं—२यूकाः, २षट्पदी ।
लीख—२लिक्षा, २रिक्षा ।
मच्छड़—१मशक, १वज्रतुण्डः ।
फतिङ्गा—१पतङ्गः, १शलभः ।
मक्खी—१मक्षिका, २माक्षिका ।
शहदकी मक्खी—२मधुमक्षिका ।
२सरघा ।
डांस—२वनमक्षिका, १दंशः ।
बर्रे—२गन्धोली ।
झींगुर—२झिल्लिका, २झिल्ली ।
मकड़ी—१ऊर्णनाभः, १लूता ।
,, का जाला—१लूता ।
जुगनू—१खद्योतः, १ज्योतिरिङ्गणः ।
चीलर—१स्वेदजः ।

जलजन्तु-वर्गः

जलजन्तु कच्छप मत्स्य शृङ्गी वर्मि शम्बुक शुक्तिका ।
कमठी गरघ्नी मकर दर्दुर मीन रोहित रक्तपा ॥

जलजन्तु—१जलजन्तुः, १यादः ।
घड़ियाल (मगर)—१मकरः ।
सोंस—१शिशुमारः, १शिशुकः ।
नाक—१कुम्भीरः, १नक्रः ।
कछुआ—१कूर्मः, १कच्छपः, १कमठः ।
कछुवी—२कमठी, २डुली ।
मछली—१मीनः, १मत्स्यः, १झषः १अण्डजः ।
गरई—२गरघ्नी ।
रोहू—१रोहितः ।
टेंगरा—१सपादमत्स्यः ।
सीवरी—२शफरी ।
सौरी—१शकुलः ।
[illegible]—१बचः ।
बांबी—२वर्मिः ।
सिंघी—१शृङ्गी ।
मंगुरी—१मद्गुरः ।
केकड़ा—१कुलीरः, १कर्कटकः ।
जोंक—२रक्तपा, २जलौका ।
दादुर—१दर्दुरः ।
बेंग—१प्लवङ्गः ।
मेढक—१भेकः १मण्डूकः ।
कौड़ी—१वराटकः, १कपर्दकः ।
,, (फूटी)—१काणवराटकः ।
मेढकी—२भेका, २वर्षाभ्वी ।
घोंघा—१शम्बूकः, १घोङ्घः ।
सीपी—२शुक्तिका, २शुक्तिः ।

सर्पादि-वर्गः

पन्नग उरग अहि व्याल भुजगः नाग सर्प भुजङ्गसे ।
भूषित महेश्वर को समझ होते सभी जन दङ्गसे ॥
अलगर्द अजगर सरट पल्ली शतपदी गृहगोधिका ।
निर्मोक राजिल द्रोण गिरिका आखु गोनस गोधिका ॥

शेषनाग—१अनन्तः, १शेषः, १अहीशः ।
सांप—१अहिः, १सर्पः २भुजगः, १भुजङ्गः, १नागः १व्यालः, १उरगः, १पन्नगः ।
अजगर—१शयुः, १अजगरः ।
गोनस—१तिलित्सः, १गोनसः ।
दोमुंहा—१राजिलः, १डुण्डुभः ।
डेड़हा—१अलगर्दः, १जलव्यालः ।
बिच्छू—१वृश्चिकः, १अलिः, १द्रोणः ।
,, का आंड—१अलम् ।
गोजर—१कर्णजलौका, २शतपदी ।

केंचुआ—१शली, १किञ्चुकः ।
छिपकली—१गृहगोधिका, १पल्ली ।
गिरगिटान—१सरटः, १कृकलासः ।
मूसा (चूहा)—१आखुः १मूषिकः ।
चूहिया—२बालमूषिका, २गिरिका ।
छछूंदर—१छछुन्दरः ।
गोह—२गोधिका, २निहाका ।
सांपका शरीर—१भोगः ।
,, का दांत—१अहिदंष्ट्रः, २आशीः ।
,, की केंचुली—१निर्मोकः ।
,, का फन—१स्फटा, १फणा ।

रोग-वर्गः

(बीमारियोंके नाम)

गद रोग ग्रहणी श्वासः दद्रुः, अर्श धमविचर्चिका ।
ज्वर कुष्ठ मूर्च्छा मोह कच्छा, गुल्म मेह मसूरिका ॥

बीमारी—१रोगः, १व्याधिः, १गदः, १आमयः ।
ज्वर—१ज्वरः, १जूर्तिः ।
जड़ैया—१शीतज्वरः ।
तिजारी—१त्र्याहिकः ।
टी० बी० (तपेदिक)—१क्षयः, राजरोगः, १यक्ष्मा ।
पेचिश—२ग्रहणी ।
पाण्डु—१पाण्डुरोगः १पाण्डुः ।

आंव—१आमातिसारः ।
मलमूत्रबन्द—१विबन्धः, १आनाहः ।
जीवरकी खराबी—१यकृत्-विकृतिः ।
खांसी—१कासः, १क्षवथुः ।
शूल—१उदरशूलम् ।
दमा—श्वासः ।
जुकाम—१प्रतिश्यायः ।
फुन्सी—१पिटिका ।

फोड़ा—१स्फोटकः, १स्फोटः।
खाज—२खर्जूः।
खुजली—१कण्डूः, २कण्डूया।
फीलपांव—१श्लीपदं, १पादवल्मीकम्।
बिवाई—१पादस्फोटः, २विपादिका।
दाद—दद्रुः।
कोढ़—१कुष्ठम्, १मण्डलकम्।
सेहुँआ—१किलासः, १श्वित्रः।
बवासीर—१अर्शः, १दुर्नामकम्।
भगन्दर—१भगन्दरः।
पथरी—२अश्मरी, १मूत्रकृच्छ्रम्।
प्रमेह—१प्रमेहः, मेहः।
गोला—१गुल्मः।
सूजाक—१उष्णवातः।
गर्मी—१उपदंशः।
खूनखराब—१रक्तविकारः।
घेघा—१गड़ुः, गलगण्डः।
मुंहपाका—१मुखपाकः।
फुल्मी (फुन्सी)—१पुष्पिका।
थनैला—स्तनपाकः।
पिलही—२प्लीहा।
लकवा—१पक्षाघातः।
मूर्छा—१मोहः, २मूर्छा।
मृगी—१अपस्मारः।
चक्कर—१भ्रमः।
पागलपन—१प्रमादः, १उन्मादः।
हिस्टीरिया— ,, ,,
हिचकी—२हिक्का।
छींक—१छिक्का।
कै—२वमनं, वमथुः।
खखोरी—२कक्षा।
छलका—उच्छालकः।
पेटमें जल होना—१जलोदरः।
पोतेमें जल होना—१आन्त्रवृद्धिः।
,, मांस बढ़ना—१अण्डवृद्धिः।
अम्हौरी—२घर्मविचर्चिका।
घाव—१व्रणः, १अरुः।
स्वप्नदोष—१स्वप्नदोषः।
प्रमेह—१मेहः १प्रमेहः।
कड़क—१कृच्छ्रं, १मूत्रकृच्छ्रम्।
धातु गिरना—१धातुक्षीणता।
गठिया—१वातरोगः।
कमजोरी—२क्षीणता, २दुर्बलता।
प्लेग—२महामारी।
हैजा—२विसूचिका।
चेचक—२शीतला।
छोटी चेचक—२मसूरिका।
झिल्लिका—२झिल्लिका।
गर्भपात—१गर्भपातः।
आंख आना—२अक्षिपीड़ा।
दांतका दर्द—२दन्तव्यथा, १दन्तरोगः
कानका दर्द—२कर्णव्यथा,
१कर्णरोगः।
पीलिया—पीतरोगः*।
संग्रहणी—२संग्रहणी।

---

*शरीर पीला पड़ जाता है।

चिकित्सा-वर्गः

(दवा वगैरह के नाम)

औषध कषायः वटी वटिका कल्क सेक विरेचनम् ।
व्रणलेप विदिलम् वर्ति चूर्णम् बस्तिकर्म रसायनम् ॥

दवा—३भेषजं ३औषधं, ३भैषज्यम् ।
काढ़ा—१क्वाथः, १कषायः ।
अवलेह—१अवलेहः ।
गोली—२गोलिका, २वटी ।
रस—११सः ।
कल्क—१कल्कः ।
मिक्चर—१औषधरसः ।
चूर्ण—३चूर्णम् ।
जुलाब—३रेचनम्, ३विरेचनम् ।
सेक—१सेकः ।
भस्म—१भस्म ।
रसायन—३रसायनम्
पिचकारी देना—३बस्तिकर्म ।
सुई देना—३सूचिकाभरणम् ।
मलहम्—१लेपः ।
पट्टी—३पट्टम् ।
मलहम-पट्टी—२लेपक्रिया ।
सलाई—२शलाका ।
खपची—३विदलम् ।
,, बांसका—३ विदलम् ।
बत्ती—१वर्तिः ।
चीर-फाड़—२शल्यकर्म, ३[illegible]कर्म ।
क्लोरोफार्म—२मूर्च्छाकरी ।
घाव भरना—३व्रणरोपणम् ।
नुसखा—३औषधिनिदानपत्रम् ।

यान-वर्गः

(सवारी वगैरहके नाम)

गज उष्ट्र घोटक यान शिबिका चक्र स्यन्दन पिण्डिका ।
नौका विमानं शकट वडवा रश्मि तोत्रं डोलिका ॥

सवारी—३वाहनं, ३यानम् ।
हाथी—१गजः, नागः, १इभः, १करी
१द्विपः, १हस्ती ।
,, (पीठ)—१दन्ती १वारणः, १पीलु ।
,, (मकुना)—१मत्कुणः ।
,, का बच्चा—१कलभः,
१करिशावकः ।
हाथी का दांत—१गजदन्तः, १विषाणः ।
,, सूड़—१शुण्डादण्डः ।
,, की कनपटी—१गण्डः, १कटः ।
,, का मद—१मदः ।
,, सूड़ का पानी—१वमथुः,
२करशीकरः ।
खूंटा—३आलानम् ।

बेड़ी—१निगड:, २शृंखला ।
कसनेकी रस्सी—२कक्ष्या, २वरत्रा ।
हौदा—१वरण्डक: ।
झूल—१कुथ:, १वर्णकम्बल: ।
अंकुश—अङ्कुश:, १सृणि: ।
ऊँट—१उष्ट्र: १क्रमेलक: ।
,, का बच्चा—१करभ: ।
खच्चर—१अश्वतर:, १खच्चर: ।
घोड़ा— १अश्व:, १हय:, १तुरग:, १घोटक: ।
घोड़ी—२वडवा, २अश्वा,
टट्टू—१पृष्ठ्य:, १स्थौरी ।
चारजामा—२पल्ययनं, ३निर्याणम् ।
लगाम—२कविका, १खलीन: ।
रास (बागडोर)—१रश्मि: ।
चाबुक—१चर्मदण्ड:, ३तोत्रं, २कशा ।
तोबड़ा—१प्रग्रहक: ।
नाल—नालक: ।
बैलगाड़ी—१गन्त्री, ३कम्बलिवाह्यकम् ।
छकड़ा—१शकट: ।
रथ—१स्यन्दन:, १रथ: ।
,, का धुरा—२धू:, ३यानमुखम् ।
रथ का पहिया—२चक्रं, ३रथाङ्गम् ।
,, पुट्टी—१प्रधि:, २नेमि: ।
,, नाहा—२नाभि:, २पिण्डिका ।
आरागज:—१अर: ।
पखरा—१प्रखर: ।
जुआठ—१युग:, १प्रासङ्ग: ।
सगुना—१युगन्धर: १कूबर: ।
पीढ़ा—३पीठम् ।
रथका छाजन—१रथगुप्ति:, १वरूथ: ।
डोली—२डोलिका, २दोलिका ।
पालकी—२शिबिका, ३याप्ययानम् ।
मोटर—१मृन्तर: ।
रेलगाड़ी—१धूम्रशकट:, २वाष्पयानम्
नाव—२नौका, २नौ:, २तरणि: ।
डोंगी—१उडुप:, १प्लव: ।
बेड़ा—१बेड़ा, २बेडी ।
बजड़ा—२झिल्लिका ।
जहाज—१पोत: ।
मस्तूल—१कूपक:, १गुणवृक्षक: ।
पतवार—१कर्ण:
डांड़—१नौकादण्ड:, २क्षेपणी ।

कृषिकर्मोपकरणनामावली

खल धान मेथिः पाशु सीता, वेण्ट ईषा लाङ्गलम् ।
कुद्दाल, अवदारण खनित्र औ दारुफाल फलं हलम् ॥

हल—१लाङ्गलं ३हलम् ।
,, का फार—१फाल:, ३फलम् ।
जुआठ—१युगकीलक:, २शम्या ।
हलकी लकीर—२सीता ।
पचखा—३पञ्चाङ्गुलम् ।
हरिसा—२ईषा, १लाङ्गलदण्ड: ।

हेंगा—१लोष्टभेदनः, १कोटिशः ।
कुदारी—१कुदालः, १कुद्दालः ।
फरुहा—१काष्ठकुद्दालः, १अभ्रिः ।
खनति—३खनित्रं, १अवदारणम् ।
खुरपी—१पाशभेदी, १क्षुरप्रः, १शष्पभेदी ।

मुठिया—२मुष्टिः ।
बेंट—१वेण्टः, १वण्टः ।
हंसिया—१असितः, १दात्रम् ।
घसियारा— शष्पलुञ्चकः ।

पाठ्य-वस्तु-वर्गः

दैनन्दिनी कागद कलम मसि पत्र वेष्टन तूलिका ।
पञ्चाङ्ग कर्कट पृष्ठ पञ्जी ग्रन्थ पुस्तक पट्टिका ॥

कागज—१कागदः, १कर्गलः ।
पोथी—२पुस्तकं, १ग्रन्थः ।
पन्ना—२पत्रम् ।
पेज—१पृष्ठम् ।
जिल्द—१आवरणपृष्ठम् ।
डायरी—२दैनन्दिनी ।
अखबार—१समाचारपत्रम् ।
दैनिकअखबार—२ दैनिक समाचार-पत्रम् ।
साप्ताहिक ,,—१साप्ताहिक ,,
पाक्षिक ,,—१पाक्षिक ,,
द्विदैनिक ,,—१द्विदैनिक ,,
अर्द्धसाप्ताहिक ,,—१अर्द्धसाप्ताहिक ,,
मासिक ,,—१मासिक ,,
त्रैमासिक ,,—१त्रैमासिक ,,
छमाही ,,—१अर्द्धवार्षिक ,,
वार्षिक ,,—१वार्षिक ,,

रजिष्टर—२पञ्जी, २पञ्जिका ।
कापी—२लिपिपुस्तिका ।
पेन्सिल—२तूलिका ।
कलम—१लेखनी ।
फाउण्टेनपेन—१धारालेखनी ।
परकाल—२कर्कटम् ।
रूल—१रेखादण्डः ।
बेठन (बस्ता)—१वेष्टनम् ।
सोख्ता—१शोषकपत्रम् ।
स्याही—१मसिः ।
दावात—२मसिधानी ।
बोर्ड—१श्यामपट्टम् ।
सिलेट—२लेखनपट्टिका ।
नक्शा—१मानचित्रम् ।
पत्रा—१पञ्चाङ्गम् ।
टेक्स्टबुक—१पाठ्यपुस्तकम् ।

युद्ध-वर्गः

(लड़ाई तथा उसमें प्रयोग होनेवाले अस्त्रोंके नाम)

रण युद्ध संख्यं समर आहव जन्य आयोधन कहो ।
संग्राम मारीकी सुसंज्ञा मित्र ! तुमुलं है अहो ॥

लड़ाई—१संग्रामः, १समरः, १विग्रहः, १रणः, १आहवः, ३आयोधनं, ३युद्धं, ३जन्यं ३संख्यम् ।
 ,, (घमासान)—३तुमुलम् ।
फौज (सेना)—२सेना, ३बलं, २अनीकिनी, २ध्वजिनी, २वाहिनी, २चमूः, ३सैन्यम् ।
मोर्चा—१व्यूहः, १बलविन्यासः ।
परेड—२खलूरिका ।
चाँदमारी—३लक्ष्यभेदनम् ।
पैंतरा—३मण्डलम् ।
योधा—१योद्धा, १भटः, १योधः ।
शत्रुयोधा—१प्रतिभटः ।
सेनापति—१सेनानीः,-१सेनापतिः ।
टोप—३शीर्षण्यं, ३शिरस्त्राणम् ।
जिरहबख्तर—१कवचः, ३वर्म, ३तनुत्रम् ।
अस्त्र-शस्त्र (हथियार)—३आयुधं, ३प्रहरणं, ३अस्त्रशस्त्रम् ।
तलवार—१असिः, १खड्गः ।
कटारी—१कृपाणः ।
छूरा—२छुरिका ।
गड़ाँसा—१कट्टनः ।
धनुष—३कार्मुकं, ३कोदण्डं, १चापः, ३धनुः ।

धनुषकी रस्सी—२मौर्वी, २ज्या, १शिञ्जिनीगुणः ।
तीर—१बाणः, १शरः, १विशिखः ।
 ,, (लोहेका)—१नाराचः ।
तरकस—१निषङ्गः, १इषुधिः, १तूणीरः ।
तीरन्दाज—१कृतपुङ्खः ।
मुद्गर—१मुद्गरः, १द्रुघणः ।
गदा—२गदा ।
गुप्ती—२करवालिका, २ईली ।
ढाल—१फलकः, ३चर्म ।
बेवड़ा—१परिघः, १परिघातनः ।
गोफना—१क्षेपणीयः ।
किरिच—१पट्टिशः ।
बर्छा—१कुन्तः, १प्रासः ।
सांग—२शक्तिः ।
बर्छी—२शक्तिः ।
त्रिशूल—३त्रिशूलं, ३त्रिशीर्षकम् ।
शल्य—१शङ्कुः, ३शल्यम् ।
बर्छीधारी—१शक्तिहेतिकः ।
फरसा—१परशुः, १परश्वधः ।
फरसाधारी—१पारश्वधिकः ।
रथका योधा—१रथिकः ।
फाँसी—१पाशः ।
वज्र—१कुलिशः, ३वज्रम् ।
अर्धचन्द्र—१अर्धचन्द्रः, १क्षुरप्रः ।

लाठी—१यष्टिः।
लग्गा—१लगुडः।
डण्डा—१दण्डः।
बन्दूक—२भुशुण्डी, २नलिका।
,, की गोली—१नालीकः।
तोप—१शतघ्नी।
दूरमारतोप—१दूरभेदनीशतघ्नी।
टैंक—२यन्त्राच्छादितनालिका।
गोला—१बृहन्नालीकः।
बारूद—१अग्निचूर्णम्।
अस्त्र—१अस्त्रम्।
शस्त्र—१शस्त्रम्।
मृत्युकिरण—१मृत्युकिरणः।
उड़नबम—१अस्तविमानः।

मल्लयुद्ध-वर्गः

अखाड़ा—१अक्षवाटः।
लंगोट—१कौपीनम्।
कुश्ती—१बाहुयुद्धं, १नियुद्धम्।
मालखम्भ—१मल्लस्तम्भः।
मुगदर—१मुद्गरः।
दांव—१बन्धः।

खेल-वर्गः

जल केलि क्रीडा द्यूत कन्दुक, रास भ्रमरक कैतवम्।
चतुरङ्ग वीटा पत्रक्रीडा, गेन्दुकः अष्टापदम्॥

खिलौना—१क्रीडनकम्।
गेंद—१कन्दुकः, १गेन्दुकः।
फुटबाल—१पादकन्दुकः।
लट्टू—१भ्रमरकम्।
हिंडोला—१हिन्दोलः।
भंवरी—२भ्रमरी।
चकई—१भ्रमरिका।
गुल्ली—२वीटा।
डण्डा—१दण्डः।
गुल्ली-डण्डा—२दण्ड-वीटा।
कौड़ीका खेल—१वराटीक्रीडनम्।
आंखमिचौनल—२निमीलक्रीडा।
जुआ—१द्यूतम्।
छिपौवल (लुकौवल)—२निलायन-क्रीडा।
शतरञ्ज—१अष्टापदं, १शारिफलम्।
तास—१क्रीडापत्रम्।
तासका खेल—१पत्रक्रीडनम्।
चौपड़—१चतुरङ्गम्।
पांसा—१पाशकः, १अक्षः।
दांव—१पणः, १ग्लहः।
छींटा-छींटी—२जलक्रीडा।
वाटरपोलो—२जलकन्दुकक्रीडा।
घुड़दौड़—१अश्वधावनम्।
जलोत्सव—१जलोत्सवः।
शिकार—२मृगया, १आखेटः।
पुतली—२पुत्तलिका, २पाञ्चालिका।
आतशबाजी—२अग्निक्रीडा।
खेल—२क्रीडा, २केलिः, २खेला।

वेदादि-वर्गः

वेद—१वेदः, २श्रुतिः (वेद ४ हैं)
ऋग्वेद—१ऋग्वेदः १ ।
यजुर्वेद—१यजुर्वेदः २ ।
सामवेद—१सामवेदः ३ ।
अथर्ववेद—१अथर्ववेदः ४ ।
उपवेद—१उपवेदः (उपवेद ४ हैं)—
आयुर्वेद—१आयुर्वेदः (ऋग्वेद का उपवेद१)
धनुर्वेद—१धनुर्वेदः (यजुर्वेद का उपवेद २) ।
गान्धर्ववेद—१गान्धर्ववेदः (सामवेद का उपवेद ३) ।
स्थापत्यवेद—१स्थापत्यवेदः (अथर्ववेद का उपवेद ४) ।
वेदांग—१वेदाङ्गम् (६ हैं)
शिक्षा—२शिक्षा (पाणिनिशिक्षा आदि)
कल्प—१कल्पः (आश्वलायन आदि ऋषियों द्वारा प्रणीत शास्त्र विशेष)
व्याकरण—१व्याकरणम् , १शब्दशास्त्रम् ।
ज्योतिष—२ज्योतिषं, २ज्योतिश्शास्त्रम् ।
निरुक्त—१निरुक्तम् (वेदार्थनिर्णायक-शास्त्रम्)
छन्द—१छन्दः ।
वेदशाखा—२वेदशाखा ।
उपनिषद्—२उपनिषद् (आध्यात्म-विद्या, ब्रह्मविद्या, जो तो उपनिषद् वेदोंकी प्रत्येक शाखापर एक एक है, किन्तु अधुना १६ उपनिषद् ही मिलते हैं शेष दुर्लभप्राय हैं ।)
धर्मशास्त्र—१धर्मशास्त्रं, २स्मृतिः, १धर्मसंहिता ।
पुराण—१पुराणम् , १पञ्चलक्षणम् ।
(पुराण १८ हैं)
१ब्राह्म, २शिव, ३विष्णु, ४पाद्म, ५भागवत, ६नारदीय, ७मार्कण्डेय, ८भविष्य, ९अग्नि, १०ब्रह्मवैवर्त, ११वाराह, १२लिङ्ग, १३वामन, १४स्कन्द, १५कौर्म, १६मत्स्य, १७गरुड और १८ब्रह्माण्ड ।
शास्त्र—१शास्त्रम् (षट्शास्त्राणि)
दर्शन—(फिलासफी)—१दर्शन-शास्त्रम , १दर्शनम् । (दर्शन-शास्त्र ६ हैं । इन शास्त्रोंको वेदोपाङ्ग भी कहते हैं) ।
१न्याय—१न्यायः, १तर्कशास्त्रं, २आन्वीक्षिकी, २गौतमदर्शनं, १न्यायदर्शनम् ।
२वैशेषिक—१वैशेषिकं, १कणाद-दर्शनं, १औलुक्यदर्शनम् ।
३सांख्य—२सांख्यं, १कपिलदर्शनम् ।
४योग—१योगः, १योगदर्शनं, १पतञ्जलिदर्शनम् ।
५मीमांसा—१मीमांसा, १पूर्वमीमांसा, १जैमिनिदर्शनम् ।
६वेदान्त—१वेदान्तः, २उत्तरमीमांसा, १व्यासदर्शनम् ।

[शरीरधारियोंके उपयोगी ४विद्याएं होती हैं ।]

१ आन्वीक्षिकी—१आन्वीक्षिकी ।
(आन्वीक्षिकी से आत्मा का ज्ञान होता है ।)

२ त्रयी—२ त्रयी । (त्रयीसे धर्माधर्मका ज्ञान होता है ।)

३ वार्ता—२वार्ता । (वार्ता से अर्थानर्थका ज्ञान होता है)

४दण्डनीति—२दण्डनीतिः । (दण्डनीति से नीति अनीतिका ज्ञान होता है)

पाकशास्त्र—२पाकविद्या । (भोजन बनाने आदि की रीतियां)

सामुद्रिकशास्त्र—३हस्तरेखाज्ञानम् । (हाथ की लकीरों से भूतादि बातें जानना)

*तिलविचार शास्त्र—३ तिलविचारज्ञानम् । तिल,भौंरी,लहसुन,मसा आदि देखकर भूतादि की बातें जानना)

शकुनशास्त्र—२शुभाशुभचिह्नज्ञानम् ।

अर्थशास्त्र—२अर्थविद्या, २सम्पत्तिविद्या, ३अर्थशास्त्रं, ३संपत्तिशास्त्रम् ।

नीति—२नीतिः, ३नीतिशास्त्रं, १नयः ।

राजनीति (पालिटिक्स)—१राजनीतिः ।

रसायन (केमिस्ट्री)—२रसविद्या, ३रसायनशास्त्रम् ।

कारीगरी—३ शिल्पशास्त्रं, २शिल्पविद्या ।

अस्त्रविद्या—२अस्त्रविद्या, ३शालिहोत्रम् ।

गजविद्या—२गजविद्या, २हस्तिविद्या, ३पालकाप्यम् ।

इतिहास (हिस्ट्री)—१इतिहासः, ३पुरावृत्तम् ।

सायन्स—३विज्ञानम् ।

साहित्य (लिट्रेचर)—३साहित्यम् ।

काव्य—३काव्यम् ।

काव्य (चम्पू)—२चम्पूः ।

कहानी—२आख्यायिका २कथा, २प्रबन्धकल्पना ।

उपन्यास—१उपन्यासः, कल्पितकथा ।

कोष (डिक्शनरी)—१कोषः ।

पहेली—२प्रवह्लिका, २प्रहेलिका ।

समस्या—२समस्या ।

चौंसठ कलाएं—२चतुष्षष्टि कलाः ।

कला—२कला (वाद्यगीतादिकम्) ।

पदार्थविद्या—३पदार्थविज्ञानम् ।

समाजविज्ञान—३समाजविज्ञानम् ।

मनोविज्ञान—३मनोविज्ञानम् ।

भाषाविज्ञान—३भाषाविज्ञानम् ।

विद्युद्विज्ञान—३विद्युद्विज्ञानम् ।

व्यवहारशास्त्र—३व्यवहारशास्त्रम् ।

कृषिशास्त्र—३कृषिशास्त्रम् ।

* तिल, भौंरी, लहसुन, मसा होहि दाहिने अंग ।
जाय बसो बनखण्ड में रहे (लक्ष्मी) संग ॥ इति ॥

संस्कार-वर्गः

गर्भाधान—१गर्भाधानं, १गर्भस्थापन-संस्कारः ।

पुंसवन—१पुंसवनम् । (यह संस्कार बच्चा पेट में आने के ४ मास बाद होता है)

सीमन्त—१सीमन्तः ।

जातकर्म—१जातकर्म ।

नामकरण—१नामकरणम् ।

निष्क्रमण—१निष्क्रमणम् ।

अन्नप्राशन—१अन्नप्राशनम् ।

मुण्डन—१मुण्डनं, १वपनम् ।

कर्णछेदन—१कर्णवेधः, १कर्णच्छेदनम् ।

यज्ञोपवीत—१उपनयनम् ।

वेदारम्भ—१वेदारम्भः ।

केशान्त—१केशान्तः, १गोदानम् ।

समावर्तन—१समावर्तनम् ।

बरात—१वरयात्रा, १विवाहयात्रा ।

बराती—१वरयात्रिकाः* ।

विवाह—१परिणयः, विवाहः, १उद्वाहः ।

विवाहाग्निपरिग्रह—१विवाहाग्नि-परिग्रहः ।

त्रेताग्निसंग्रह—१त्रेताग्निसंग्रहः ।

मुनिवृत्तिधारण—१मुनिवृत्तिधारणम् ।

नवीन प्रकीर्णशब्द

एयरोड्रम—१विमानविश्रामस्थानम् ।

ए० आर० पी०—वायुयानाक्रमणसुरक्षाकमिटिः ।

सिविलगार्ड—१पुररक्षकः ।

हवाईहमला—१विमानाक्रमणम् ।

ब्लैकआउट—१प्रकाशनिरोधः ।

रैक्टर (१)—विश्वविद्यालयस्य संरक्षकः ।

लार्ड रैक्टर—विश्वविद्यालयस्य प्रधानसंरक्षकः ।

---

*नित्यबहुवचनान्त ।

(१) यथा हिन्दू विश्वविद्यालय के (रैक्टर) पूज्यपाद महामना पं० मदनमोहनजी मालवीय थे ।

चान्सलर(१)—विश्वविद्यालयाध्यक्षः ।
प्रो-चान्सलर—विश्वविद्यालयस्य सहायकाध्यक्षः ।
वाइस-चान्सलर—(कुलपतिः) ।
प्रो० वाइस-चान्सलर—सहायककुलपतिः, उपकुलपतिः ।
विश्वविद्यालयकी सीनेट—विश्वविद्यालयीय परिषत् ।
यूनिवर्सिटीलेक्चरर—विश्वविद्यालयस्य व्याख्याता ।

प्रकीर्णशब्द-वर्गः

अफसर—१अधिकारी ।
अर्जीदावा—१भाषापदः ।
असेम्बली—२सभा ।
असोसिएशन—२समितिः ।
अस्पताल—१चिकित्सालयः ।
अन्तर्राष्ट्रीय—१ अन्ताराष्ट्रियः ।
आनरेरी—अवैतनिकः ।
आनरेरी मॉजिस्ट्रेट—अवैतनिकः न्यायकर्त्ता ।
आनरेरी मजिस्ट्रेट—(कमरीपावरयुक्त) पट्टावैतनिकन्यायकर्ता ।
आंटेकी कल—पेषणयन्त्रम् ।
इन्स्पेक्टर—निरीक्षकः ।
इन्स्पेक्ट्रेस—निरीक्षिका ।
इम्तहान—परीक्षा ।
इन्स्टीट्यूशन—संस्था ।
इमारत—(देखिये, 'गृहादि वर्ग')
इजलास—न्यायस्थानम् ।
एक्सरे—शरीरान्तर्दर्शियन्त्रम् ।
एक्जिक्यूटिव कौन्सिल—कार्यकारिणी सभा ।
एक्जिक्यूटिव अफसर—कार्यसञ्चालकः ।
एलेक्शन—निर्वाचनम् ।
एलेक्टर—निर्वाचकः ।

---

(१) यथा सम्प्रति हिन्दू विश्वविद्यालयके (चान्सलर) श्री ५ महाराजाधिराज काश्मीर नरेश हरि सिंह ।

क

कंजर्वेटिव—अनुदारः।
कचहरी—न्यायालयः।
कमिश्नर—न्यायालयः।
कमीशन—नियुक्तसमितिः। लाभः।
कमेटी—समितिः।
कम्पास—दिग्दर्शकयन्त्रम्।
कला—कला।
कलक्टर—मण्डलाधीशः।
कांग्रेस—राष्ट्रमहासभा।
कान्फ्रेंस—संमेलनम्।
कान्फेडरेशन—सङ्घः।
काम्यूनिटी—समुदायः।
काम्यूनिस्ट—समुदायवादी।
कालेज—महाविद्यालयः।
कार्पोरेशन—महानगरपालिका।
कार्पोरेशनका मेयर—महानगर-
पालिकाध्यक्षः।
कैमरा—छायाचित्रयन्त्रम्।
कोतवाल—कोटपालः, नगरपालः।
कौन्सिल—सभा, परिषद्।
,, आव स्टेट—राज्यपरिषद्।

ख

खुर्दबीन—अणुवीक्षणम्।
खूंटा—नागदन्तः।

ग

गगनभेद—एकः।
गवर्नर—प्रान्तपतिः।
गवर्नर जेनरल—भारतशासकः।
गवाह—साक्षीदाता।
गवाही—साक्ष्यम्।
गार्ड—धूम्रशकटनिरीक्षकः।
ग्रामोफोन—पूर्वोक्तवाद्ययन्त्रम्।

घ

घड़ी—घटीयन्त्रम्।
घड़ीसाज—घटीयन्त्रकारः।

च

चमार—चर्मकारः।
चश्मा—उपनेत्रम्।
चारा काटनेकी मशीन—घास-
कर्तनी।
चित्रकार—चित्रकरः।
चीफ जस्टिस—प्रधानन्यायाधीशः।
चीनका प्याला—चीनपात्रम्।
चेम्बर—सभा।
चेयरमैन—अध्यक्षः।
चेयरमैन (स्त्री) अध्यक्षा।

छ

छत्रसाल—छत्रशालपतिः।

ज

जज—व्यवहारदर्शकः।
जस्टिस—न्यायाधीशः।
जर्मन—शार्मरायः।
जामिन—प्रतिभूः।

जापानिमी—प्रतिभाश्रम्।
जिला—मण्डलम् ।
जूरी—मध्यः ।
जेल—कारागारः ।

झ

झण्डाभिवादन—ध्वजाभिवादनम् ।

ट

टाइपराइटर—करलिपिमुद्रकयन्त्रम् ।
टाइपिस्ट—करलिपिमुद्रकः ।
टाकीज हाउस—चलचित्रपटालयः ।
टिकट—चिटिका ।
टी० टी० आई—चिटिकानिरीक्षकः ।
टेलिफोन—शब्दसंवादयन्त्रम् ।

ठ

ठग—धूर्तः ।

ड

डाक्टर—चिकित्सकः ।
डाक्टरिन—चिकित्सिका ।
डिपुटी कलक्टर—उपमण्डलाधीशः ।
डिक्टेक्टर—अभिनायकः ।
डिक्री—राजाज्ञा ।
डिस्ट्रिक्ट बोर्ड—नगरान्तसभा ।
डिस्ट्रिकबोर्डका चेयरमैन—नगरान्तसभाध्यक्षः ।
डी० लिट्०—साहित्याचार्यः ।
डिपार्टमेण्ट—विभागः ।
डेमोक्रेट—प्रजातन्त्रवादी ।
डेमोक्रेसी—प्रजातन्त्रम् ।

त

तेलकी कल—तैलनिष्कासनयन्त्रम् ।
तोप—शतघ्नी ।

थ

थर्मामीटर—ज्वरमापकयन्त्रम् ।
थानेदार—पुरभागरक्षकः ।
थियासोफी—ब्रह्मविद्या ।
थियासोफिस्ट—ब्रह्मविद्यावादी ।

द

दक्षिण पक्षी—गान्धीवादी ।
दस्तखत—हस्ताक्षरम् ।
दमकल—वारुणयन्त्रम् ।
दुर्बीन—दूरदर्शकयन्त्रम् ।

ध

धौंकनी—भस्त्रा ।

न

नगरपिता (सदस्य)—नगरपिता ।
नगरमाता—नगरमाता (यदि म्युनिसपलिटीका सदस्य कोई स्त्री हो)
नर्स—धात्री, परिचारिका ।
नालिश—व्यवहारपदम् ।
नेशन—राष्ट्रः ।
नेशनल—राष्ट्रियः ।
नेशनललिस्ट—राष्ट्रवादी ।
नैयायिक—नैयायिकः ।

प

पटवारी—ग्रामलेखालेखकः ।
पटेल (मुखिया)—ग्रामाधीशः ।

पनडुब्बी—जलान्तर्वर्तिनौका ।
परीक्षक—परीक्षकः ।
पाचक—(रसोईदार)—पाचकः ।
पारसल —पत्रालय-पेटिका ।
पार्लियामेण्ट—प्रजानियुक्तसभा ।
पालिसी—नीतिः, चतुरता ।
पिचकारी—जलविक्षेपिका ।
पी० एच० डी०—दर्शनाचार्यः ।
पुलिस —राजपुरुषः, पौररक्षकः ।
पेशगार—प्रवेशकारः ।
पोलिंगस्टेशन—मतदानस्थानम् ।
पोस्टमास्टर—पत्रालयाध्यक्षः ।
पोस्टमार्टम—शवपरीक्षा ।
पोस्टमैन—पत्रवाहकः ।
पोसरा—प्रपा ।
,, पिलानेवाला—जलपान-
कारयिता ।
प्रधान—प्रधानम् ।
प्राक्लेमेशन—घोषणा ।
प्राब्लेम—समस्या ।
प्रपोजल—प्रस्तावः ।
प्रिन्सिपल—शिक्षाध्यक्षः ।
प्रिवीकौंसिल—उच्चन्यायालयः ।
प्रेस—मुद्रालयः ।
प्रेसिडेण्ट—सभापतिः, अध्यक्षः ।
प्रकाशक—प्रकाशकः ।
प्रोग्राम—कार्यक्रमः ।
प्रोफेसर (प्राध्यापक)—प्राध्यापकः ।
प्रधान प्रोफेसर (Head of the department) प्रधान प्राध्यापकः ।

फ

फाउन्टेनपेन—धारालेखनी ।
फुटबाल—पादगेन्दुकः ।
फेडरेसन—संघः ।
फोर्सपम्प—जलोत्क्षेपकयन्त्रम् ।

ब

बजट—आय-व्ययलेखा ।
बम—अग्निगोलिकास्त्रम् ।
बन्दूक—भुशुण्डी ।
बन्दूक की गोली—भुशुण्डीगुलिका ।
बमवर्षी—अग्निगोलकास्त्रवर्षी ।
बायकाट—बहिष्कारः ।
बार-असोसिएशन—वाक्कीलसभा ।
बारूद—अग्निचूर्णम् ।
बालिग—व्यवहारज्ञः ।
बिजलीका तार—विद्युत्सूत्रम् ।
,, का पंखा—विद्युद्व्यजनम् ।
,, बल्ब—विद्युद्दीपः ।
बिल—प्रस्तावः ।
बीन—वीणा ।
बुकिंग आफिस—चिटिकालयः ।
बोर्ड—काष्ठपट्टिका ।
बोर्डिंग—छात्रालयः ।
ब्लाक—चित्र-प्रतिकृतिः ।

म

मजिस्ट्रेट—न्यायकर्ता ।
मनिआर्डर—द्रव्यादेशः ।
मशीन—यन्त्रम् ।

मसोदा—पाण्डुलेखः।
मास्टर—शिक्षकः, अध्यापकः।
मुकदमा—अभियोगः।
मुख्तार—मुख्यतारकः।
मुख्याधिष्ठाता—मुख्याधिष्ठाता।
मुद्दई—वादी, पूर्वपक्षी।
मुद्दालेह—प्रतिवादी, उत्तरपक्षी।
मुद्रक—मुद्रकः।
मूवमेंट—आन्दोलनम्।
मेजारिटी—बहुमतम्।
मेम्बर—सदस्यः।
मेस—छात्रभोजनालयः।
मैनेजर—व्यवस्थापकः।
मोटर—मृत्तरः।
मोटर का ड्राइवर—मृत्तर-चालकः।
मोटर साइकिल—मृत्तरद्विचक्रयानम्।
म्युनिसपलिटी—नगरसभा।
„ का अध्यक्ष—नगरसभाध्यक्षः।
म्यूजियम्—वस्तुसंग्रहालयः।

य

यातायातमन्त्री—यातायातमन्त्री।
युनिवर्सिटी—विश्वविद्यालयः।

र

रजिस्टर्ड—रक्षीकृतम्।
रजिस्टार—परीक्षाध्यक्षः, लेख्यपत्ररक्षकः।
राष्ट्रपति—राष्ट्रपतिः।
राष्ट्रस्वामिनी—राष्ट्रस्वामिनी।
रिकार्ड—ध्वनिपट्टिका।
रिजोल्यूशन—प्रस्तावः।
रिपोर्ट—विवरणम्।
रेगुलेशन—नियमः, व्यवस्था।
रेडियो—ध्वनिविक्षेपकयन्त्रम्।
रेलगाड़ी—धूमशकटं, वाष्पयन्त्रम्।
रेलकी पटरी—धूमशकटमार्गश्रेणी।

ल

लाउडस्पीकर—ध्वनिविस्तारकयन्त्रम्।
लायब्रेरी—पुस्तकालयः।
लीग आव नेशन्स—राष्ट्रसङ्घः।
लेटर बक्स—पत्रमञ्जूषा।
लेजिस्लेटिव असेम्बली—व्यवस्थापिका सभा।
„ कौन्सिल „ „

व

वकील—वाक्कीलः।
वर्किंग कमेटी—कार्यसमितिः।
वामपक्षी—साम्यवादी।
वायस चांसलर—कुलपतिः*।
वायस चेयरमैन—उपाध्यक्षः उपाध्यक्षा (स्त्री लि॰ में)
वी॰ पी॰—मूल्यप्रेषः।
वुर्का—अवगुण्ठनम्।
वेटिंगरूम—विश्रामालयः।
वैयाकरण—व्याकरणवेत्ता।

*—यदि कोई स्त्री हो तो कुलपत्नी।

बैरिस्टर—वरिष्ठवाक्कीलः, वागीश्वरः ।
वोट—मतम् ।
वोटर—मतदाता, मतदात्री वा ।

श

शिक्षा—शिक्षा ।
शिक्षिता—शिक्षिता ।
शार्टहैण्ड—शीघ्रलिपिः ।

स

सर्चलाइट—उल्का ।
सायन्स—विज्ञानम् ।
साइकिल—द्विचक्रयानम् ।
सदस्य—सदस्यः ।
सभानेत्री—सभानेत्री, सभाध्यक्षा, सभापतिका ।
सर्टीफिकेट—प्रमाणपत्रम् ।
सिगरेट—क्षुतमालशलाका ।
सिगार—तमालशलाका ।
सितार—परिवादिनी ।
सिविलसर्जन—प्रधानचिकित्सकः ।
सिनेमा—चलच्चित्रपटालयः ।
सिष्टर—प्रधानधात्री ।
सुनार—स्वर्णकारः ।
सुपरिण्टेण्डेण्ट—पर्यवेक्षकः ।
सुपरवायजर—कार्यनिरीक्षकः ।
सुर्ती—तमालपत्रम् ।
सेलेक्ट कमेटी—विशिष्टसमितिः ।
सेक्रेटरी—मन्त्री ।
सोशल—सामाजिकः ।
सोशलिस्ट—साम्यवादी ।
सोशलिज्म—साम्यवादः ।
स्कीम—योजना ।
स्कूल—पाठशाला ।
स्मशान—पितृकाननम् ।
स्मशान शान्ति—पूर्णशान्तिः, निर्जनस्थानम् ।
स्टीमर—वाष्पनौका ।
स्टेथिस कोप—वक्षःपरीक्षायन्त्रम् ।
स्टेशन—मञ्चः ।
स्टेशनमास्टर—मञ्चाधिपतिः ।
स्टैण्डिङ्ग कमेटी—स्थायिसमितिः ।
स्टोव—गृत्तैलचूल्ली ।
संस्थापक—संस्थापकः ।
सञ्चालक—सञ्चालकः ।
स्वायत्त शासन मन्त्री—स्वायत्तशासनमन्त्री ।

ह

हाइकोर्ट—प्रधानन्यायालयः ।
हम्माम—स्नानागारः ।
हेडमास्टर—प्रधानाध्यापकः ।
हैण्डप्रेस—करमुद्रणयन्त्रम् ।
होटल—पण्यभोजनालयः ।
युधिष्ठिर—युधिष्ठिरः, धर्मराजः ।
अर्जुन—धनञ्जयः, पार्थः, अर्जुनः ।
द्रौपदी—द्रौपदी, कृष्णा, याज्ञसेनी ।
श्री—श्रीः ।
रजतजयन्ती—रजतजयन्ती ।
स्वर्ण,,—स्वर्ण ,,
हीरक,,—हीरक ,,
कुर्सी—विष्टरं, मञ्चासनम् ।
टेबुल—उच्चचतुष्पादिका ।
स्टूल—पादपीठम् ।
बेंच—फलकः ।

आराम कुर्सी—कोमलासनम् ।
रुपया—रूप्यकम् , रजतमुद्रा ।
अठन्नी—अष्टाणकी ।
चवन्नी—चतुराणक
दुअन्नी—द्व्याणकी ।
एकन्नी—एकाणकी ।
आना—आणकम् ।
पैसा—ताम्रकर्षम् ।
कौड़ी—काकिणी
अधेला—अर्ध-ताम्रकर्षम् ।
गिन्नी—सुवर्णमुद्रा ।
नोट—कागदीय-मुद्रा ।
जनेऊ—यज्ञोपवीतम् ।
मोहर—मुद्रा ।
खली—पिण्याकः ।
कोल्हू—कोल्हकः ।
एक हाथ—एकहस्तः, (कपड़ा आदि)

एक गज—हस्तद्वयी (कपड़ा वगैरह)
एक कोश—एकक्रोशः (दूरी वगैरह)
एक बीघा—एक विग्रहारः (दूरी वगैरह)
एक मन—एकमणम् (अन्न वगैरह)
एक पसेरी—एक-पञ्चसेटकी ,,
एक सेर—एकशेटकम् ,,
एक पौआ—एककुडवः ,,
एक छटांक—एककणमा ,,
एक तोला—एकतोलकम् (सुवर्ण आदि)
एक मासा—एकमाषः ,,
एक रत्ती—एक-रक्तिका ,,
इण्डियन—भारतीयः ।
एलेक्टेड—निर्वाचितः ।
एजुकेशनल—शिक्षासम्बन्धी ।
आलमारी—काष्ठाम्बरी ।
सी० आई० डी०—गुप्तचरः, चरः ।

धर्म-वर्गः

आर्यधर्म—वैदिकधर्मः ।
जैनधर्म—जैनधर्मः ।
बौद्धधर्म—बौद्धधर्मः ।
यहूदीधर्म—यहूदीधर्मः ।
मुसल्मिधर्म—यवनधर्मः ।
जरथोस्तीधर्म—जरथोस्तीधर्मः ।

सम्प्रदाय-वर्गः

मध्वसम्प्रदाय—मध्वसम्प्रदायः ।
रामानुज ,,—रामानुज ,,
वल्लभ ,,—वल्लभ ,,
निम्बार्क ,,—निम्बार्क ,,
अद्वैतवाद ,,—अद्वैतवाद,,
राधावल्लभी ,,—राधावल्लभीय,,
कबीरपन्थ—कबीरसम्प्रदायः ।
सिक्खधर्म—नानकसम्प्रदायः ।
राधास्वामीमत—राधास्वामिमतम् ।
ब्रह्मसमाज—ब्रह्मसमाजमतम् ।
आर्यसमाज—आर्यसमाजधर्मः ।
प्रार्थनासमाज—प्रार्थनासमाजमतम् ।
नास्तिकपन्थ—अनीश्वरवादिमतम् ।

वाद्य-वर्गः

मञ्जीर वंशी वाद्य मुरजः वेणु वीणा खञ्जरी ।
जलयन्त्र आनक शृङ्ग डमरुः ढोल मुरली झल्लरी ॥

बाजा—१वाद्यं, २वादित्रम् ।
ढोल—१ढोलः, १ढोलकः ।
मृदंग—१मुरजः, १मृदङ्गः ।
पखावज—१अङ्क्यः, २पक्षवाद्यम् ।
नगारा—१पटहः, १आनकः ।
डुग्गी—१डिण्डिमः ।
खञ्जड़ी—२खञ्जरी ।
ढाक—२ढक्का, १पटहः, १यशः ।
डमरू—१डमरुः ।
सितार—२सप्ततन्त्रीः, २परिवादिनी, २त्रितन्त्री ।
बजानेकी लकड़ी—१कोणः ।
सारंगी—२सारङ्गी ।
जलतरंग—३जलयन्त्रम् ।
झांझताल—झञ्झतालः ।

तानपूरा—१तानपूरः ।
तम्बूरा—२तौम्बुरी, २वीणा, ३तुम्बुरुवाद्यम् ।
बाँसुरी—२मुरली, २वंशी ।
बीन—वेणुः ।
सिङ्गा—३शृङ्गम् ।
हारमोनियम—हस्तवाद्यम् ।
पियानो—३पादुवाद्यम् ।
महुअर—२मधुरी ।
झाल—२झल्लरी ।
झांझ—१झर्झरः ।
मजीरा—१मञ्जीरः ।
घंटा—२घण्टा ।
घुंघुरू—३घर्घरम् ।

संख्यावाचक विशेष-वर्गः

एक—एकम् ।
दो—द्वे ।
तीन—त्रीणि ।
चार—चत्वारि ।
पांच—पञ्च ।
छः—षट् ।
सात—सप्त ।
आठ—अष्ट ।
नव—नव ।
दश—दश ।

ग्यारह—एकादश ।
बारह—द्वादश ।
तेरह—त्रयोदश ।
चौदह—चतुर्दश ।
पन्द्रह—पञ्चदश ।
सोलह—षोडश ।
सत्रह—सप्तदश ।
अठारह—अष्टादश ।
उन्नीस—ऊनविंशतिः ।
बीस—विंशतिः ।

इक्कीस—एकविंशतिः।
बाईस—द्वाविंशतिः।
तेईस—त्रयोविंशतिः।
चौबीस—चतुर्विंशतिः।
पचीस—पञ्चविंशतिः।
छब्बीस—षड्विंशतिः।
सत्ताइस—सप्तविंशतिः।
अट्ठाइस—अष्टाविंशतिः।
उनतीस—ऊनत्रिंशत्।
तीस—त्रिंशत्।
एकतीस—एकत्रिंशत्।
बत्तीस—द्वात्रिंशत्।
तैंतीस—त्रयस्त्रिंशत्।
चौंतीस—चतुस्त्रिंशत्।
पैंतीस—पञ्चत्रिंशत्।
छत्तीस—षट्त्रिंशत्।
सैंतीस—सप्तत्रिंशत्।
अड़तीस—अष्टत्रिंशत्।
उनतालीस—ऊनचत्वारिंशत्।
चालीस—चत्वारिंशत्।
एकतालीस—एकचत्वारिंशत्।
बयालीस—द्विचत्वारिंशत्।
तैंतालीस—त्रिचत्वारिंशत्।
चौवालीस—चतुश्चत्वारिंशत्।
पैंतालीस—पञ्चचत्वारिंशत्।
छियालीस—षट्चत्वारिंशत्।
सैंतालीस—सप्तचत्वारिंशत्।
अड़तालीस—अष्टचत्वारिंशत्।
उनचास—ऊनपञ्चाशत्।
पचास—पञ्चाशत्।
एकावन—एकपञ्चाशत्।
बावन—द्विपञ्चाशत्।
तिरपन—त्रिपञ्चाशत्।
चौअन—चतुःपञ्चाशत्।
पचपन—पञ्चपञ्चाशत्।
छप्पन—षट्पञ्चाशत्।
सत्तावन—सप्तपञ्चाशत्।
अट्ठावन—अष्टपञ्चाशत्।
उनसठ—ऊनषष्टिः।
साठ—षष्टिः।
एकसठ—एकषष्टिः।
बासठ—द्विषष्टिः।
तिरसठ—त्रिषष्टिः।
चौंसठ—चतुःषष्टिः।
पैंसठ—पञ्चषष्टिः।
छासठ—षट्षष्टिः।
सड़सठ—सप्तषष्टिः।
अड़सठ—अष्टषष्टिः।
उनहत्तर—ऊनसप्ततिः।
सत्तर—सप्ततिः।
एकहत्तर—एकसप्ततिः।
बहत्तर—द्विसप्ततिः।
तिहत्तर—त्रिसप्ततिः।
चौहत्तर—चतुःसप्ततिः।
पचहत्तर—पञ्चसप्ततिः।
छिहत्तर—षट्सप्ततिः।
सतहत्तर—सप्तसप्ततिः।
अठहत्तर—अष्टसप्ततिः।
उन्यासी—ऊनाशीतिः।

अस्सी—अशीतिः ।
एक्यासी—एकाशीतिः ।
बयासी—द्व्यशीतिः ।
तिरासी—त्र्यशीतिः ।
चौरासी—चतुरशीतिः ।
पचासी—पञ्चाशीतिः ।
छियासी—षडशीतिः ।
सतासी—सप्ताशीतिः ।
अठासी—अष्टाशीतिः ।
नवासी—ऊननवतिः ।
नब्बे—नवतिः ।
एक्यानबे—एकनवतिः ।
बानबे—द्विनवतिः ।
तिरानबे—त्रिणवतिः ।
चौरानबे—चतुर्णवतिः ।
पंचानबे—पञ्चनवतिः ।
छियानबे—षण्णवतिः ।
सत्तानबे—सप्तनवतिः ।
अट्ठानबे—अष्टनवतिः ।
निन्यानबे—ऊनशतम् ।
सौ—शतम् ।
हजार—सहस्रम् ।
दश हजार—अयुतम्, दशसहस्रम् ।
लाख—लक्षम् ।
दश लाख—दशलक्षम्, प्रयुतम् ।
करोड़—कोटिः ।
दश करोड़—दशकोटिः ।
अरब—अर्बुदम् ।
दशअरब—दशार्बुदम् ।
पद्म—पद्मम् ।

विरामके चिह्न

पूर्णविराम—पूर्णविरामः । यथा—(।)
अर्द्धविराम—अर्द्धविरामः । यथा—(;)
पदविराम—पदविरामः, अल्पविरामः । यथा (,)
विस्मय आदिबोधक—विस्मयादिबोधकम् । यथा—(!)
सम्बोधन बोधक—सम्बोधनबोधकम् । यथा—(!)
कोष्ठ—कोष्ठकम् । यथा—[ ], ( )

टिप्पणी-सूचक—टिप्पणीसूचकम् । यथा—*, +, ×, †,
संयोजक—संयोजकम् । यथा—(-)
आदेश—आदेशकम् । यथा—(—)
उद्धरणचिह्न—उद्धरणचिह्नम् । यथा—(" ")
प्रश्नचिह्न—प्रश्नचिह्नम् । यथा—(?)

संक्षेपचिह्न—संक्षेपचिह्नम्। यथा—(०) श्रीयुक्त (श्री०)
प्रदर्शक चिह्न—प्रदर्शकचिह्नम्। यथा-(:—)

*सर्वनाम-वर्गः

मैं (हम)—अस्मद् (अहम्) } पुरुषवाचक।
तुम (तू)—युष्मद् (त्वम्) } पुरुषवाचक।
आप—भवत (भवान्) [पु०] पुरुष वाचक
आप (स्वयं)—आत्मन् (आत्मा) [पु०] निजवाचक
वह—तत (सः) पुं०, अदस् (असौ) पु० } निश्चयवाचक
यह—इदम् (अयम्) पु०, एतत् (एषः) पु० } निश्चयवाचक
कौन—किम् (कः) पु० } प्रश्न वाचक
क्या—किम्। नपु० } प्रश्न वाचक
जो—यत् [पु०] सम्बन्ध वाचक।
कुछ—किञ्चित् (किञ्चित) कतिपय } अनिश्चयवाचक
कोई—किम् अपि (कोऽपि) पु० } अनिश्चयवाचक

समुच्चयवाची—

क्या—किम्।
नकि—नच, ननु।
मगर—किन्तु।
लेकिन—परन्तु।
बल्कि—अपि तु।
इसलिए—अतः।
इसीलिए—अत एव।
वरन्—प्रत्युत।
और—च, एवं, तथा।
या—वा, किंवा, अथवा।
भी—अपि।
क्योंकि—यतः।
कि—यत्।

*नोट—हिन्दीमें स्त्रियां कह सकती हैं—"हम जाते हैं" यहां "हम जाती हैं" भी होता है। यथा मैं जाती हूँ—हम जाती हैं या हम जाते हैं।

अव्यय-वर्गः—

जिससे—येन ।	तो—तर्हि ।
ताकि—यथा ।	चाहे—कामम् ।
अगर—चेत्, यदि ।	यद्यपि—यद्यपि ।
तो भी—तथापि ।	

सम्बन्धवाची—

सिवा—ऋते ।	बाबत—विषये, सम्बन्धे,
साथ—सह, साकं, सार्धं, समम् ।	बदले—स्थाने ।
द्वारा—, मार्फत—, हस्ते— } द्वारेण, द्वारा	विरुद्ध—प्रतिकूलं, विपरीतम् ।
	बनिस्बत—अपेक्षया ।

स्वीकारवाची—

खैर, अच्छा—अस्तु ।	बहुत अच्छा—बाढम् ।
इसी तरह हो—एवमस्तु ।	हां—ओम् ।

आनन्दवाची—

शाबास—धन्यं-धन्यम् ।	वाह वाह—साधु-साधु ।
जय जय—जयतु-जयतु ।	

अनादरवाची—

छिः-छिः—धिक्-धिक् ।	राम-राम—राम-राम ।

विस्मयवाची—

ओफ-हो—आश्चर्यम् ।	अहो—अहो, चित्रम् ।

दुःखवाची—

हा—हन्त। | अफसोस—कष्टम्।

सम्बोधनवाची—

अरे—रे।
ए—हे।
क्या हो—किं भोः।

क्रियाविशेषणवर्गः

रीतिवाची—

अचानक—अकस्मात्, सहसा।
वृथा—वृथा, व्यर्थम्।
वैसे—तथा, तेन प्रकारेण।
ऐसे—इत्थम्।
कैसे—कथम्।
जैसे—यथा।
जैसे-वैसे—यथा-तथा।
जैसे-तैसे—यथाकथञ्चित्।
योंही—इत्थमेव।
किसी प्रकार—कथमपि।
इत्तफाकिया—दैवात्, संयोगात्।
जल्दी-जल्दी—सत्वरं-सत्वरम्।
जबर्दस्ती—हठात्, बलात्।
धीरे-धीरे—मन्दं-मन्दं, शनैः-शनैः।
शायद—कदाचित्, स्यात्।
वास्तविक—वस्तुतः।
दर-असल—यथार्थतः।
निश्चय—किल, नूनम्।
जरूर—अवश्यम्।
बेशक—निस्सन्देहम्।
किसी भी प्रकार—येन-केन-प्रकारेण।
आपसमें—मिथः। परस्परम्।
लड़ाईके समय आपसमें—अन्योन्यम्।
खुद—स्वयम्।
सेंत-मेंत—वृथा, अपरिश्रमेण, अनायासेन।
यका-यक—सहसा अकस्मात्।
आप ही आप—स्वयमेव।

परिमाणवाची—

निरा—केवलम् ।

प्रायः—प्रायः बहुधा, प्रायेण ।

मनमाना—यथेष्टम् ।

खैर—अस्तु ।

इतना—एतावत्, इयत् ।

उतना—तावत् ।

कितना—कियत् ।

जितना—यावत् ।

काफी—अलम् ।

केवल—केवलम् ।

थोड़ा—ईषत्, न्यूनम्, अल्पम् ।

कुछ—ईषत्, किञ्चित् ।

लगभग—सम्भवतः, अनुमानतः ।

बस—अलं पर्याप्तम् ।

निपट—नितान्तं, सर्वथा ।

बिलकुल—नितरां, सुतरां, सर्वथा ।

बहुत—अति, अत्यन्तं, बहु ।

अधिकतासे—बाहुल्येन, विशेषतः, बहुधा ।

एक-एक करके—एकैकशः

बारी-बारी से—पर्यायेण, क्रमेण, क्रमशः ।

स्थानवाची—

यहाँ—अत्र ।

वहाँ—तत्र ।

कहाँ—कुत्र ।

जहाँ—यत्र ।

एक जगह—एकत्र ।

दूसरी जगह—अपरत्र, अन्यत्र ।

दोनों जगह—उभयत्र ।

सब जगह—सर्वत्र ।

ऊपर—उपरि, उच्चैः, उपरिष्टात् ।

नीचे—अधः, अधस्तात् ।

बाहर—बहिः ।

भीतर—अन्तः, मध्ये ।

आगे—पुरः, अग्रे, अग्रतः, पुरस्तात्, पुरतः ।

पीछे—पृष्ठतः, पृष्ठदेशे, पश्चात् ।

नजदीक—सन्निधिः निकटे, समीपे ।

बगल—पार्श्वदेशे ।

तरफ—अभिमुखं, सम्मुखम् ।

चारों-ओर—सर्वतः, परितः, चतुर्दिक्षु, दिशि-दिशि ।

इधर-उधर—इतस्ततः ।

जहाँ-तहाँ—इतस्ततः यत्र-तत्र ।

बाहर-भीतर—अन्तर्बहिः ।

ऊपर-नीचे—उपर्यधः ।

जगह-जगह—स्थाने-स्थाने, स्थले-स्थले, पदे-पदे ।

समयवाची—

आजसे—अद्यारम्य, अद्यप्रभृति।
इस समय—साम्प्रतम्, अधुना, इदानीं सम्प्रति, एतर्हि।
उस समय—तदानीं, तस्मिन् काले, अवसरे, समये वा।
तब—तदा।
तबसे—ततः प्रभृति, तदारभ्य।
पहिले—पुरा, प्रथमं, पूर्वं, प्राक्।
पीछे—पश्चात्, अनन्तरम्।
जल्दी—शीघ्रं, द्रुतम्।
देरसे—विलम्बेन।
धीरे-धीरे—शनैः-शनैः।
झट-पट—झटिति।
आज—अद्य।
सुबह—प्रातः।
सन्ध्या—सायम्।
कल—गतेद्युः, पूर्वदिवसे, दिने वा, ह्यः,
कल (आगामी)—श्वः, परेद्युः।
बार-बार—मुहुर्मुहुः, पुनः-पुनः।
हमेशा—सदा, सर्वदा।
फिर-फिर—पुनः-पुनः।
प्रतिदिन—दिने-दिने, प्रतिदिनम्।

फिर भी—भूयोऽपि, पुनश्च, पुनः।
जब—यदा, यस्मिन् समये, काले अवसरे वा।
कब—कदा, कस्मिन् काले, समये वा।
तब—तदा, तदानीं, तस्मिन् काले।
तबतक—तावत्।
जबतक—यावत्।
एक समय—एकदा।
कबतक—कियत्समयपर्यन्तम्।
अबतक—अद्यावधि।
आखिर—अन्ततोगत्वा, अन्ततः।
अब भी—अद्यापि।
आजतक—अद्यावधि।
आज भी—अधुनापि, इदानीमपि।
इस साल—वर्तमानवर्षे, अस्मिन् वर्षे, ऐषमः।
परसाल—परारि, आगामिवर्षे, संवत्सरे, अब्दे वा।
परसाल-(गत) गताब्दे, संवत्सरे वा।
कभी—जातु, कदाचित्।
अक्सर—बहुधा, प्रायः।
कितनी बार—कतिधा, कतिवारम्।

भाववाचकसंज्ञा-वर्गः

अ

अङ्क—संख्या।
अकाज—क्षतिः, हानिः।

अकाल—दुर्भिक्षम्।
अचम्भा—आश्चर्यं, विस्मयः।
अज्ञान—अविद्या, मोहः।

अत्याचार—अन्यायः, दुराचारः ।
अधमता—नीचता, अधमता ।
अधिकार—स्वामित्वं, स्वत्वम् ।
अनर्थ—अनिष्टः, हानिः ।
अनादर—अवहेलना, तिरस्कारः, परिभवः
अनीश्वरवाद—नास्तिकता ।
अनुकरण—अनुकरणम्, अनुकृतिः ।
अनुनय—प्रार्थना, स्तुतिः, विनयः ।
अनुभव—अनुभूतिः, ज्ञानं, बोधः ।
अनुराग—प्रेम, अनुरक्तिः, प्रीतिः ।
अनुशीलन—परिशीलनम्, अभ्यासः ।
अपयश—अपयशः, अकीर्तिः, कलङ्कः ।
अपराध—आगः, दोषः, अपराधः ।
अपील—पुनर्निवेदनं, पुनर्विचारप्रार्थना ।
अभाव—असत्ता, अविद्यमानता ।
अभिज्ञान—अभिज्ञानं, परिचयः ।
अभिवादन—नमस्कारः, प्रणतिः ।
अमन—शमः, शान्तिः, आनन्दः ।
अमानत—न्यासः, निक्षेपः ।
अरमान—इच्छा, कामना, लालसा ।
अर्जी—प्रार्थना, निवेदनम् ।
अर्थ—अभिप्रायः, तात्पर्यम् ।
अवधि—सीमा ।
अवस्था—स्थितिः, दशा, वयः ।
असर—प्रभावः ।
असूया—दोषाविष्कारः ।
अहङ्कार—गर्वः, अहङ्कारः, दर्पः ।

आ

आकांक्षा—इच्छा, अपेक्षा ।
आग्रह—निर्बन्धः, हठः, अभिनिवेशः ।
आचार—व्यवहारः, शुद्धिः, आचरणम् ।
आजमाइश—परीक्षा ।
आजादी—स्वतन्त्रता, स्वातन्त्र्यम् ।
आज्ञा—आदेशः, निर्देशः, निदेशः ।
आतङ्क—भयम्, त्रासः ।
आदत—अभ्यासः, स्वभावः, प्रकृतिः ।
आदमियत—मनुष्यता, मानवता ।
आदर—सत्कारः, प्रतिष्ठा, सम्मानम् ।
आधार—आधारः, आश्रयः, अवलम्बः ।
आपत्ति—आपत्, आपत्तिः, दुःखं, कष्टं, विपत्, विपत्तिः ।
आभा—शोभा, कान्तिः, द्युतिः, छविः ।
आय—धनागमः, धनप्राप्तिः ।
आयोजन—आयोजना, प्रबन्धः ।
आरम्भ—उपक्रमः ।
आराधन—सेवा, भक्तिः, पूजा ।
आराम—सुखं, शान्तिः, विश्रान्तिः ।
आलोचना—विवेचना ।
आवभगत—स्वागत—सत्कारः, सम्मानं, सत्क्रिया ।
आवाज—शब्दः, निनादः ध्वनिः, निनदः ।
आविष्कार—उत्पादनं, प्रकाशनम् ।
आवेश—क्रोधः, आवेगः ।
आशनाई—प्रेम, प्रीतिः ।

आशङ्का—सन्देहः, संशयः, भयम् ।
आशय—अभिप्रायः, तात्पर्यम् ।
आश्चर्य—विस्मयः, आश्चर्यम् ।
आश्रय—आधारः, अवलम्बनम् ।
आसकत—आलस्यं, जडता, मान्द्यम् ।
आसरा—आश्रयः, अवलम्बनम् ।
आसानी—सौकर्यं, सौविध्यम् ।
आहट—शब्दः, ध्वनिः ।
आहिस्तगी—मान्द्यम् ।

इ

इन्तजाम—प्रबन्धः, व्यवस्था ।
इन्तजार—प्रतीक्षा, परिरक्षणम् ।
इंसाफ—न्यायः ।
इकबाल—ऐश्वर्यं, भाग्यम् ।
इकरार—प्रतिज्ञा, प्रणः ।
इख्तियार—अधिकारः, स्वामित्वम् ।
इच्छा—कामना, अभिलाषा, ईहा ।
इजाजत—आज्ञा, आदेशः, निदेशः ।
इज्जत—प्रतिष्ठा, मर्यादा, सम्मानं, गौरवम् ।
इत्तला—सूचना ।
इतमीनान—विश्वासः, विस्रम्भः ।
इनकम—(आमदनी) आयः, अर्थागमः ।
इनकार—अस्वीकृतिः, अस्वीकारः ।
इनाम—पुरस्कारः, पारितोषिकम् ।
इमारत—सौधः, सौधश्रेणी ।
इम्तिहान—परीक्षणम् ।
इरादा—सङ्कल्पः, निश्चयः ।
इलजाम—अपराधः, दोषः, अभियोगः ।
इलाज—औषधं, चिकित्सा, उपायः ।
इल्म—कला, विद्या ।
इल्लत—लाञ्छनं, दोषः, कलङ्कः ।
इशारा—सङ्केतः ।
इश्क—प्रेम, प्रीतिः ।
इश्तहार—विज्ञापनं, विज्ञप्तिः ।
इस्तीफा—त्यागपत्रम् ।
इस्तेमाल—व्यवहारः, उपयोगः ।

ई

ईजाद—नवनिर्माणम्, आविष्कारः ।
ईमान—विश्वासः ।
ईक्षण—वीक्षणम् ।

उ

उज्र—बाधा, आपत्तिः ।
उत्कण्ठा—औत्सुक्यम् औत्कण्ठ्यम् ।
उत्पत्ति—उद्भवः, जन्म, जनिः ।
उदारता—औदार्यं, सरलता, सारल्यं, दाक्षिण्यम् ।
उदासी—उदासीनता, औदासीन्यम्
उदाहरण—दृष्टान्तः ।
उद्धार—मोक्षः, मुक्तिः, उद्धारः ।
उद्यम—प्रयत्नः, प्रयासः, उद्योगः, व्यवसायः ।
उद्योग—उपायः ।
उद्वेग—व्याकुलता, उद्विग्नता ।
उधार—उद्धारः ।
उन्नति—वृद्धिः, उत्थानम्, अभ्युदयः
उन्माद—उन्मत्तता, चित्तविभ्रमः ।

उपकार—अनुग्रहः, उपकृतिः,
साहाय्यम् ।
उपक्रम—आरम्भः ।
उपदेश—शिक्षा, शिक्षणम्,
अनुशासनम् ।
उपाधि—धर्मात्मता, रायबहादुरः,
महाराजः, राजा, महामहोपाध्यायः,
शर्मा, वर्मा, आचार्यः, कटारे,
कविराजः, पाठकः, मिश्र इत्यादि ।
उपासना—सेवा, पूजा ।
उपेक्षा—उपेक्षा, अनादरः, तिरस्कारः ।
उमंग—प्रमोदः, हर्षः ।
उमर—वयः, अवस्था ।
उम्मेद—आशा, सम्भावना ।
उलाहना—उपालम्भः, उपाक्रमनम् ।
उल्था—अनुवादः ।
उल्लास—आह्लादः, आनन्दः ।
उसूल—सिद्धान्तः, ध्येयः ।

ऊ

ऊंचाई—उच्चता, विशालता, उत्तुङ्गता ।
ऊधम—उपद्रवः ।
ऊहा—तर्कः, अनुमानम् ।

ऋ

ऋण—ऋणम् ।
ऋद्धि—धनं, वृद्धिः, समृद्धिः ।

ए

एकता—एकत्वं, मेलः, ऐक्यम् ।
एकबाल—भाग्यं, तेजः, प्रतापः ।
एकरार—प्रतिज्ञा, पणः, प्रतिश्रुतिः ।
एक्जामिनेशन—(आंग्लशब्द)—
परीक्षा ।
एजूकेशन—(आंग्लशब्द)—शिक्षा ।
एतबार—विश्रम्भः, विश्वासः ।
एलेक्शन—निर्वाचनम् ।
एड्रेस—सङ्केतः ।
एहसान—कृतज्ञता ।

ऐ

ऐंठ—हठः ।
ऐब—दोषः, आगः ।
ऐयासी—विलासः विलासिता, भोगः ।
ऐयारी—गुप्तभेदः ।

ओ

ओट—व्यवधानम् ।
ओहदा—पदं, स्थानम् ।

औ

औंघाई—निद्रा, लघुनिद्रा ।
औघड़पन—स्वैरिता ।
औसर—अवसरः, कालः,
अवकाशः ।

क

कठिनता—कर्कशता, काठिन्यं,
कठोरता ।
कटुता—तीक्ष्णता ।
कतल—घातः, हननं, हत्या ।
कदर—प्रतिष्ठा, सम्मानम्, आदरः ।
कपट—माया, धूर्तता, छलम् ।
कबूल—अङ्गीकारः, स्वीकारः ।

कब्ज़ा—स्वामित्वम्, अधिकारः, स्वत्वम्।
कमीनापन—क्षुद्रता, नीचता, तुच्छता।
कमाई—उपार्जनम्, अर्जनम्।
कय—वमथुः, वमिः, वमनम्।
करामात—चमत्कृतिः, चमत्कारः।
करार—प्रतिश्रुतिः, पणः, प्रतिज्ञा।
कर्ज़—ऋणम्।
कल्पना—रचना, भावना, कृतिः।
कल्याण—क्षेमं, मङ्गलं, कुशलम्।
कवायद—व्यायामः, युद्धाभ्यासः।
कविता—काव्यं, कवित्वं, कविता।
कष्ट—पीडा, बाधा, व्यथा, दुःखम्।
कसर—न्यूनता, वैरम्।
कसरत—व्यायामः।
कसूर—दोषः, अपराधः।
कातरता—व्याकुलता, अधीरता।
कानून—नियमः, विधिः, राजनियमः।
काबिलयत—योग्यता, विद्वत्ता।
काबू—अधिकारः।
कामयाबी—सफलता, सार्थकता।
कायरता—कातरता, भीरुता।
कायापलट—परिवृत्तिः, परिवर्त्तनम्।
कारवाई—कृतिः, कार्यम्।
कारण—निदानं, हेतुः, निमित्तं, बीजम्, आदिकारणम्।
कालिमा—कृष्णता, कलङ्कः, कालिमा।
किफायत—न्यूनता, हीनता।
किस्मत—दैवं, दिष्टं, भागधेयं, भाग्यं, नियतिः, विधिः।
किस्सा—कथा, कथानकम्।
कीमत—मूल्यम्, अर्घः।
कीर्तन—गुणगानं, वर्णनम्।
कीर्ति—यशः, समज्ञा।
कुचक्र—षड्यन्त्रम्।
कुहराम—क्रन्दनम्, रोदनं, विलापः।
कृपा—दया, अनुकम्पा, अनुग्रहः।
कृषि—कर्षणम्।
कैद—कारावासः, बन्धनम्।
कोरकसर—न्यूनाधिकता।
कोलाहल—कलकलः।
कोशिश—चेष्टा, यत्नः, उपायः।
कौटिल्य—कुटिलता।
कौम—जातिः, वर्णः।
क्रीडा—क्रीडा, केलिः, खेला।
क्षति—नाशः, हानिः।
क्षमा—सहिष्णुता, क्षान्तिः।
क्षय—क्षतिः, क्षयः।
क्षुधा—क्षुत्, बुभुक्षा।
क्षेम—कुशलम्।

ख

खट-पट—कलहः, वैमनस्यम्।
खण्ड—विभागः।
खतरा—त्रासः, भयम्, भीतिः।
खबर—वृत्तं, समाचारः, उदन्तः, वृत्तान्तम्।
खयाल—चिन्ता, ध्यानम्।
खराबी—दुर्दशा, दोषः अवगुणः।
खरीद—क्रयणम्।

खर्च—व्ययः ।

खलल—प्रतिबन्धः, बाधा ।

खातिर—सम्मानम् ।

खिंचाव—आकर्षणम् ।

खिताब—उपाधिः, पदवी ।

खिदमत—सेवा, भृतिः ।

खुराफात—उपद्रवः ।

खुशनसीबी—सौभाग्यं, सुभगता ।

खुशबू—सुगन्धिः, सुरभिः ।

खुशहाली—सुखमाचारः, शुभदशा ।

खुशी—मोदः, हर्षः, आनन्दः, प्रसन्नता ।

खुशामद—चाटुकारिता ।

खूबी—वैचित्र्यम्, उत्तमता, विशेषता ।

खेद—ग्लानिः, दुःखम् ।

खेल—क्रीडा, खेला ।

खोज—अन्वेषणं, गवेषणम् ।

खोदाई—खननम् ।

खौफ—आतङ्कः, भयम्, त्रासः ।

ख्याति—विश्रुतिः, प्रसिद्धिः ।

ख्वाहिश—कामना, इच्छा ।

ग

गढ़ना—रचना, निर्माणम् ।

गति—प्रवेशः, गमनं, यानम् ।

गदर—उपद्रवः, विद्रोहः, विप्लवः ।

गन्दा—मलिनः, मलिनम् ।

गन्ध—गन्धः, सुरभिः ।

गपशप—व्यर्थवार्ता ।

गम—शोकः, चिन्ता ।

गरज—आवश्यकता, अभिलाषा, आशयः, प्रयोजनम् ।

गरमाहट—उष्णता ।

गरीबी—दरिद्रता, दारिद्र्यम् ।

गर्जना—गर्जना ।

गल्ती—अशुद्धिः, त्रुटिः ।

गवाही—साक्ष्यम् ।

गश—मूर्च्छा ।

गश्त—भ्रमणम् ।

ग्रास—कवलः, ग्रासः ।

गाम्भीर्य—गम्भीरता, गाम्भीर्यम् ।

गाली—गाली । (भर्तृहरिशतक)

गीत—गीतम्, गानम् ।

गीलापन—आर्द्रता, क्लिन्नता ।

गुजर—निर्वाहः ।

गुण—गुणः ।

गुनाह—अपराधः, दोषः ।

गुमान—दर्पः, गर्वः, अहङ्कारः ।

गुलामी—दासता, किङ्करत्वम् ।

गुपचुप—गोप्यम् ।

गुस्ताखी—धृष्टता ।

गोराई—धवलता, शुभ्रता ।

गोलाई—वर्तुलता, गोलत्वम् ।

गौआ—किम्वदन्ती, जनश्रुतिः ।

गोहार—आहूतिः, आह्वानम् ।

गौर—विचारः, विमर्शः, ध्यानम् ।

ग्लानि—क्लमः, खेदः, [illegible] ।

घ

घटना—घोषना, मेलनं, दैवगतिः ।

घटती—न्यूनता ।

घबराहट—व्याकुलता, विकलता, वैकल्यम् ।
घमण्ड—दर्पः, गर्वः, अहङ्कारः, अभिमानः ।
घात—प्रहारः, हननम्, आघातः, वधः ।
घिचपिच—द्वैधम्, सन्देहः, संशयः ।
घिसाई—घृष्टिः, घर्षणम् ।
घुड़की—भर्त्सना, तर्जनम् ।
घूस—उत्कोचः ।
घेराव—वेष्टनं, आवरणम् ।
घोटाई—घोटनम् ।
घोषणा—घोषणा ।
घोखना—रटनम्

च

चञ्चलता—चञ्चलता, चपलता, चाञ्चल्यम् ।
चकाचौंध—चाकचिक्यम् ।
चकाचकी—कलहः ।
चढ़ाई—आक्रमणम्, आरोहणम् ।
चतुरता—दक्षता, पटुता, नैपुण्यं, चातुर्यम् ।
चमक-दमक—उज्ज्वलता, दीप्तिः ।
चमत्कार—चमत्कारः, अद्भुतकर्म ।
चयन—संग्रहः, सङ्कलनम् ।
चर्चा—वार्तालापः, वर्णनं, अनुशीलनम् ।
चलन—गमनं, प्रस्थानम्, कम्पनम् ।
चसका—अभ्यासः ।
चाकरी—भृत्यकर्म, दासता ।
चाल—गमनं, रीतिः, प्रथा, कपटः ।
चालबाजी—धूर्तता, छलं, कपटं, छद्मता ।
चाव—लालसा, प्रबलाभिलाषा ।
चिघाड़—चीत्कारः ।
चितवन—ध्यानं, भावना, कटाक्षः ।
चिकनापन—स्निग्धता, चिक्कणता ।
चिढ़—क्रोधः, रोषः ।
चिल्लाहट—क्रन्दनं, रोदनम् ।
चिह्न—चिह्नं, लक्ष्म, लक्षणम् ।
चुगली—पिशुनता, पैशुन्यम् ।
चुनाव—वरणं, निर्वाचनम् ।
चूक—अपराधः, विस्मृतिः ।
चूना—स्यन्दनं, च्युतिः क्षरणम् ।
चूमना—चुम्बनम् ।
चूसना—चूषणम् ।
चैन—शान्तिः, सुखम् ।
चैलेंज—(आंग्लशब्दः) आह्वानम्, समराह्वानम् ।
चोरी—स्तेयं, चौर्यम् ।
चोट—व्रणः ।

छ

छटपटी—विकलता, व्याकुलता, वैकल्यम् ।
छटा—प्रकाशः, छविः ।
छपाई—मुद्रणम् ।
छल—कपटः, छद्मत्वम् ।
छाटना—तक्षणम् ।
छान-बीन—अनुसन्धानम् ।
छिपाव—अपह्नुतिः, गोपनम् ।

छिछालेदर—दुर्गतिः, दुर्दशा ।
छुट्टी—अवकाशः, मुक्तिः ।
छोटापन—नीचता, लघुता ।
छोह—दया, कृपा, अनुकम्पा ।

ज

जँभाई—जृम्भा, जृम्भणम् ।
जईफी—स्थाविरम्, वृद्धता ।
जन्म—जन्म, उत्पत्तिः, उद्भवः, जनिः ।
जमघट—समूहः, समवायः ।
जमुहाना—जृम्भा, जृम्भणम् ।
जलन—तापः, दाहः, ईर्ष्या ।
जवाब—उत्तरम् ।
जबान—भाषा ।
जहालत—मूर्खता, जाड्यम् ।
जाँच—अनुसन्धानं, परीक्षणम् ।
जाँचपड़ताल—अनुसन्धानयुक्त परीक्षा ।
जागरण—प्रबोधः, जागृतिः ।
जाड़ा—शैत्यम् ।
जादू—इन्द्रजालं, माया ।
जाप—जपनं, जपः ।
जायदाद—विभवः, सम्पत्तिः, धनम् ।
जालसाजी—कूटप्रबन्धः, कूटकर्म ।
जिक्र—चर्चा, प्रसङ्गः ।
जिद—हठः, दुराग्रहः ।
जिम्मेवारी—संरक्षा, उत्तरदायित्वम् ।
जीत—जयः, विजयः ।
जीना—जीवनम् ।
जीर्णोद्धार—पुनरुद्धारः, पुनःसंस्कारः ।
जीवन—प्राणधारणम् ।
जीविका—जीवनवृत्तिः, जीवननिर्वाहः ।
जुदाई—विरहः, वियोगः, पार्थक्यम् ।
जुमला—वाक्यम् ।
जुर्माना—अर्थदण्डः ।
जुर्म—अपराधः, दोषः ।
जेठाई—श्रेष्ठता, ज्येष्ठता ।
जोखना—मापनं, तोलनम् ।
जोड़ाई—योगः, जोडनम् ।
जोबन—यौवनं, तारुण्यम् ।
जोर—शक्तिः, बलम् ।
जोश—आवेशः, मनोवेगः ।
जोह—प्रतीक्षा, अन्वेषणम् ।
जौहर—अद्भुतकर्म ।
ज्यादती—आधिक्यम् ।
ज्वाला—वह्निशिखा, अर्चिः ।

झ

झञ्झट—प्रपञ्चः ।
झगड़ा—कलहः, उपद्रवः ।
झटपट—शीघ्रातिशीघ्रम् ।
झुकाव—प्रवणता, प्रवृत्तिः, प्रणतिः ।

ट

टँकाई—टङ्कनं, सीवनम् ।
टण्टघण्ट—मिथ्याडम्बरः, व्यर्थाडम्बरः ।
टण्टा—कलहः ।
टहल—सेवा, भक्तिः ।
टाइटिल—(आंग्लशब्दः) पदवी, उपाधिः ।

टालमटोल—व्याजः ।
टीका—व्याख्या, टिप्पणी ।
टेक—नियमः, हठः ।
टेढ़ापन—कौटिल्यं, वक्रता ।
ट्यूशन—(आंग्लशब्दः) शिक्षणम् ।
ट्रान्सफर—(आंग्लशब्दः) परिवर्त्तनम् ।
ट्रान्सलेशन—(आंग्लशब्दः) अनुवादः ।

ठ

ठगी—वञ्चकता, प्रतारकता, धूर्त्तता ।
ठट्ठा—परिहासः, विनोदः, हास्यम् ।
ठण्डक—शीतलता, शैत्यम् ।
ठहराव—निश्चयः, दृढता ।
ठहाका—अट्टहासः ।
ठीकठीक—यथार्थतः ।
ठेस—आघातः ।
ठोकर—प्रत्याघातः ।

ड

डकैती—धाटी, डाकः ।
डपट—भर्त्सना, तर्जनम् ।
डर—त्रासः, भीतिः, भयम् ।
डाह—ईर्ष्या ।
डिफेक्ट—(आंग्लशब्दः)—त्रुटिः, दोषः ।
डींग—आत्मश्लाघा, आत्मप्रशंसा ।
डुबाव—निमज्जनम् ।
डेरा—निवेशः, आवासः, स्थानम् ।
डेवढ़—क्रमः ।
ड्यूटी—(आंग्लशब्दः) सेवा, धर्मः, कर्त्तव्यम् ।

ढ

ढङ्ग—शैली, प्रणाली, रीतिः, युक्तिः ।
ढकोसला—पाखण्डः ।
ढिठाई—धृष्टता, उद्दण्डता ।
ढिलाई—मान्द्यं, मन्थरता, शैथिल्यम् ।
ढीलढाल—मन्दः, शिथिलः ।
ढोंग—पाखण्डः, प्रपञ्चः ।

त

तकदीर—दैवं, भाग्यम् ।
तकरार—कलहः, उपद्रवः ।
तकाजा—प्रेरणं, नोदनम् ।
तजवीज—विचारः, सम्मतिः, निर्णयः ।
तजरूबा—अनुभवः, अनुभूतिः, ज्ञानम् ।
तर्क—भयः, भीतिः, त्रासः ।
तत्त्व—सारः, याथार्थ्यम् ।
तदबीर—उपायः, प्रयत्नः, यत्नः ।
तनखाह—वेतनं, निर्वेशः ।
तन्दुरुस्ती—स्वास्थ्यं, नैरोग्यं, आरोग्यम् ।
तन्द्रा—आलस्यं, तन्द्रा ।
तफसील—विवरण, सूची ।
तबदीली—परिवर्त्तनम्, दुर्दशा, दुर्गतिः ।
तरकीब—युक्तिः, उपायः ।
तरक्की—वृद्धिः, उन्नतिः ।

तर्जुमा—अनुवादः।

तरद्दुद—चिन्ता, विचारः।

तरावट—आर्द्रता, क्लिन्नता।

तरीका—प्रकारः, शैली, विधिः, रीतिः।

तर्क—तर्कः, अनुमानम्।

तलाश—अन्वेषणम्।

तवालत—कष्टम्।

तशरीफ—मर्यादा, प्रतिष्ठा, प्रतिकृतिः।

तहकीकात—निरीक्षणं,
अनुसन्धानम्।

ताज्जुब—विस्मयः, आश्चर्यम्।

तादात—सङ्ख्या।

ताना—उपहासः, अधिक्षेपः।

ताबेदारी—सेवा, दासता।

तामील—आज्ञापालनम्।

तालीम—शिक्षा, दीक्षा।

ताल्लुक—सम्बन्धः, व्यवहारः,
प्रयोजनम्।

तासीर—प्रभावः, गुणः।

तिजारत—व्यापारः।

तिरछापन—वक्रता, कौटिल्यम्।

तिरस्कार—अनादरः, परिभवः,
अवहेलना।

तुर्रा—विशेषता, महत्ता।

तुलना—समता, साम्यं, सादृश्यम्।

तेजी—उग्रता, शीघ्रता, तीक्ष्णता,

तोहमत—दोषः, कलङ्कः।

त्याग—उत्सर्गः, विसर्जनं, दानं,
त्यागः।

थ

थकावट—परिश्रान्तिः, श्रान्तिः, श्रमः।

थिरता—धीरता, स्थिरता।

थरथराहट—कम्पनम्।

द

दखल—अधिकारः।

दगा—छलं, कपटः, छद्मत्वम्।

दफन—शवक्रिया।

दया—कृपा, दया, अनुकम्पा।

दरख्वास्त—प्रार्थनापत्रम्।

दर्द—पीडा, बाधा, व्यथा।

दर्प—दर्पः, गर्वः, अहङ्कारः।

दर्शन—अवलोकनं, निरीक्षणम्।

दलील—विवादः, तर्कः।

दशा—अवस्था, स्थितिः, दशा।

दस्तखत—हस्ताक्षरम्।

दहेज—यौतुकम्।

दाग—कलङ्कः, लाञ्छनम्।

दाम—अर्घः, मूल्यम्।

दिवाला—ऋणशोधनाक्षमता।

दिक्कत—क्लेशः, कष्टम्।

दिग्भ्रम—दिग्भ्रान्तिः।

दीक्षा—मन्त्रोपदेशः मन्त्रदीक्षा।

दुःख—पीडा, व्यथा, क्लेशः।

दुराचार—दुराचारः, दुर्व्यवहारः।

दुराव—अपह्नुतिः, गोपनम्।

दुर्व्यवस्था—कुप्रबन्धः, दुराचारः।

दुलार—स्नेहः, प्रेम।

दुश्मनी—शत्रुता, विरोधः, वैरम्।

देन—देयं, ऋणम्।
देनलेन—दानादानम्, आदानप्रदानम्।
देर—विलम्बः।
दोस्ती—मित्रता, मैत्री, सौहार्दम्।

ध

धरोहर—निक्षेपः, न्यासः।
धब्बा—लाञ्छनं, चिह्नम्।
धाक—प्रतापः, प्रभावः।
धावा—आक्रमणम्।
धुलाई—प्रक्षालनम्।
धूर्तता—वञ्चनं, धूर्तता।
धैर्य—धीरता, गम्भीरता।
धोखा—छलं, कपटः।

न

नकल—अनुकरणम्।
नजर—दृष्टिः, उपहारः।
नजाकत—सौकुमार्यम्।
नजीर—उदाहरणम्, उपमा।
नपाई—मापनम्।
नफरत—घृणा।
नफा—लाभः, आयः।
नफीस—उत्तमः, सुन्दरः।
नमूना—आदर्शः।
नवीनता—नूतनता, नवीनता।
नसीब—भाग्यम्।
नसीहत—शिक्षा, उपदेशः।
नाच—नर्तनं, नृत्यम्।
नाता—सम्बन्धः।
नामवरी—यशः, कीर्तिः, ख्यातिः, प्रसिद्धिः।
नालिश—अभियोगः।
नाश—ध्वंसः, नाशः, क्षयः।
नामर्दी—नपुंसकता, क्लैब्यम्।
नाराजगी—अप्रसन्नता।
निचोड़—सारांशः, सारः।
निछावर—न्युञ्छनम्।
निठुरता—निष्ठुरता।
निधन—मरणं, नाशः, मृत्युः।
निपटारा—निर्णयः।
नियन्त्रण—निग्रहः, शासनम्।
नियति—भाग्यम्।
नियम—विधिः, पद्धतिः।
निर्वाचन—वरणम्।
निषेध—प्रतिषेधः, अवरोधः।
निष्कृति—प्रायश्चित्तम्।
निहोरा—विनयः, प्रार्थना।
नॉलेज—(आंग्लशब्दः)—विद्वत्ता पाण्डित्यं, योग्यता।
नुकताचीनी—रन्ध्रान्वेषणं, छिद्रान्वेषणम्।
नुकसान—क्षतिः, हानिः।
नुमाइश—प्रदर्शिनी।
नेकचलनी—सच्चरित्रता।
नौबत—अवस्था, परिस्थितिः।
न्योता—निमन्त्रणम्।

प

प्यूनिटिवटैक्स—दण्डकरः ।
पकड़—ग्रहणम् ।
पछतावा—पश्चात्तापः ।
पद—पदवी, स्थानम्, उपाधिः ।
परख—परीक्षा ।
परवरिश—पालनं, रक्षा, पोषणम् ।
परवानगी—आदेशः, आज्ञा ।
पराधीनता—परवशता, परतन्त्रता ।
पराभव—पराजयः, अभिभवः ।
परामर्श—विचारः, विमर्शः ।
परिचय—परिचयः, अभिज्ञानम् ।
परिणाम—परिणामः, फलम् ।
परिपाटी—शैली, रीतिः, श्रेणी ।
परिश्रम—उद्यमः, श्रमः ।
परिष्कार—परिष्कारः ।
पहिचान—चिह्नम् ।
पहुंच—गतिः, प्रवेशः ।
पाजीपन—दुष्टता, नीचता ।
पानी—मर्यादा, प्रतिष्ठा, सम्मानम् ।
पाप—पापं, किल्बिषं, कल्मषम् ।
पार्टीशन—(आंग्लशब्दः) विभागः ।
पालन—पालनं, पोषणम्, रक्षा ।
पिघलना—द्रवणं, गलनम् ।
पिसाई—पेषणम् ।
पीना—पानम् ।
पीलाहट—पीतिमा ।
पुकार—आह्वानम् ।
पुरस्कार—पारितोषिकं, पुरस्कारः ।
पुष्टि—दृढता, प्रौढता ।
पूछताछ—प्रश्नः, जिज्ञासा, पृच्छा ।
पूजा—पूजा, अर्चा, आराधना, सेवा, पूजनम् ।
पेन्शन—(आंग्लशब्दः) वार्द्धकवृत्तिः ।
पेशा—व्यापारः, व्यवसायः ।
पैगाम—सन्देशः, वाचिकम् ।
पैदाइश—उत्पत्तिः, जन्म, उद्भवः ।
पैमाइश—मापनम् ।
पैरवी—प्रयत्नः, प्रयोगः ।
प्रणाम—प्रणामः, नमस्कारः, प्रणतिः, अभिवादनम् ।
प्रतिज्ञा—प्रतिज्ञा, प्रणः ।
प्रतिवाद—प्रतिवादः, विरोधः, खण्डनम् ।
प्रतिष्ठा—महत्ता, गौरवम् ।
प्रयास—श्रमः, उद्योगः ।
प्रयोग—उपयोगः, प्रयोगः, व्यवहारः ।
प्रयोजन—अभिप्रायः, आवश्यकता ।
प्रशंसा—स्तवः, स्तुतिः, प्रशंसा, श्लाघा ।
प्रसङ्ग—अवसरः, प्रसङ्गः ।
प्रस्ताव—प्रस्तावः, विषयः, अवसरः ।
प्रवेश—गतिः, प्रवेशः ।
प्रारम्भ—उपक्रमः, आरम्भः, प्रारम्भः ।
प्रार्थना—निवेदनं, अभ्यर्थना, प्रार्थना ।
प्रेम—स्नेहः, प्रेम, प्रीतिः ।
प्रपोगण्डा—(आंग्लशब्दः) प्रचारकार्यम् ।

प्रसन्नता—प्रसन्नता, हर्षः।

फ

फजीहत—दुर्दशा, दुर्गतिः।
फजूल—व्यर्थः।
फजूलखर्ची—अपव्ययिता।
फड़कन—स्पन्दनम्।
फते—जयः, विजयः।
फरक—भिन्नता, भेदः, अन्तरम्।
फर्माईश—आज्ञा, निदेशः, आदेशः।
फरियाद—अभियोगः।
फर्क—भिन्नता।
फर्ज—कर्तव्यम्।
फसाद—उपद्रवः, विद्रोहः।
फाका—उपवासः, व्रतम्।
फायदा—लाभः, आयः।
फीस—शुल्कः।
फुफकार—फुत्कारः।
फुरसत—अवकाशः।
फूट—वैरं, विरोधः, विद्वेषः।
फेर—भ्रमः, चक्रम्।
फैलाव—विस्तारः, विस्तृतिः।
फैसला—निर्णयः।
फौत—निधनम्।

ब

बकवाद—जल्पनम्।
बकबक—प्रलापः, वृथावादः।
बखेड़ा—कलहः, उपद्रवः।
बगावत—विद्रोहः, राजविद्रोहः।
बचत—आयः।
बचपन—शैशवं, बाल्यम्।
बचाव—रक्षणम्।
बड़प्पन—गौरवं, महत्ता।
बढ़ती—वृद्धिः।
बदगोई—निन्दा।
बदनामी—कलङ्कः, दोषः।
बदनीयत—कुत्सितध्येयः।
बदमाशी—शठता, धृष्टता।
बन्दोबस्त—प्रबन्धः, व्यवस्था।
बपौती—पैतृकधनम्।
बयान—वर्णनम्।
बरकत—उन्नतिः, वृद्धिः।
बरताव—व्यवहारः।
बल—बलं, शक्तिः, सामर्थ्यम्।
बलात्कार—बलात्कारः, हठः।
बसेरा—निवासः, आवासः।
बहलाव—विनोदः, मनोरञ्जनम्।
बहार—शोभा, आनन्दः, हर्षः।
बाजी—पणः।
बाढ़—अधिकता, परीवाहः।
बाणिज्य—व्यापारः, व्यवसायः।
बादशाही—साम्राज्यम्।
बानगी—आदर्शः।
बारीकी—सूक्ष्मता।
बिगाड़—विग्रहः, कलहः।
बिछोह—वियोगः।
बिदाई—गमनम्।
बुढ़ापा—वृद्धता, स्थाविरम्।
बुराई—नीचता, दोषः।

बुलावा—निमन्त्रणम् ।
बेइन्साफी—अन्यायः ।
बेगारी—आजूः ।
बेहोशी—मूर्च्छा, मोहः ।
बेलौस—सत्यम् ।
बैठक—अधिवेशनम् ।
बैर—विरोधः, वैरम् ।
बोलचाली—वार्तालापः ।
बोलबाला—प्रतिष्ठा, प्रभावः ।
बौछार—वर्षा, वर्षणम् ।
ब्याह—परिणयः, विवाहः, उद्वाहः ।
ब्योरा—विवरणम् ।

भ

भजन—कीर्तनं, वर्णनम् ।
भक्ति—श्रद्धा, सेवा ।
भय—त्रासः, भीतिः, भयम् ।
भरोसा—आशा, विश्वासः ।
भर्ती—प्रवेशः ।
भलाई—हिताभिलाषा ।
भिन्नता—भेदः, अन्तरम् ।
भीख—भिक्षा, याच्ञा ।
भीड़—सङ्घर्षः ।
भूख—क्षुधा, बुभुक्षा ।
भूल—भ्रान्तिः, त्रुटिः ।
भेद—भेदः, अन्तरः ।
भैयाचारी—सौहार्दम् ।

म

मकसद—मनोरथः, कामना ।
मजमून—लेखः, विषयः ।
मजबूती—दृढता, पुष्टिः ।
मजा—स्वादः, आनन्दः, हर्षः ।
मञ्जूर—अङ्गीकारः, स्वीकारः ।
मद—अभिमानः, गर्वः, दर्पः ।
मदद—सहायता ।
मन्शा—अभिप्रायः, आशयः ।
मर्म—मर्म ।
मशक्कत—परिश्रमः ।
मरक—अभ्यासः ।
महँगी—महर्घता ।
महावरा—अभ्यासः, वाग्धारा ।
मान—प्रतिष्ठा, गौरवम् ।
माफ—क्षमा ।
मार्जन—प्रक्षालनं, मार्जनम् ।
मालकियत—स्वामित्वम् ।
मिठास—मधुरता, माधुर्यम् ।
मिन्नत—विनयः, प्रार्थना, निवेदनम् ।
मिलाप—मेलनं, संयोगः ।
मियाद—अवधिः ।
मीमांसा—विचारः, तत्त्वविचारः ।
मुआइना—निरीक्षणं, पर्यवेक्षणम् ।
मुराद—कामना, इच्छा ।
मुरौवत—सङ्कोचः, शीलम् ।
मुलाकात—समागमः, मेलनम् ।
मुसीबत—कष्टं, विपत्तिः, विपत् ।
मुस्तैदी—तत्परता ।
मुहकमा—विभागः ।
मुहब्बत—प्रीतिः, मित्रता ।
मुहलत—अवधिः ।

मृत्यु—निधनं, मरणम्।
मेल—संयोगः, समागमः।
मेहरबानी—कृपा, दया।
मैथुन—सम्भोगः, रतिक्रीडा।
मैलापन—मलिनता, मालिन्यम्।
मोटाई—पीनता, स्थूलता।
मोद—आनन्दः, मोदः।
मोह—भ्रमः, मोहः, अज्ञानम्।
मौका—प्रसङ्गः, अवसरः।
मौज—विनोदः, आनन्दः, सुखम्।
मौत—मृत्युः, मरणं, निधनम्।
मौर—वरशिरोवेष्टनम् (उद्वाहे)

य

यकीन—प्रत्ययः, विश्वासः, प्रतीतिः।
यति—विरामः, विश्रामः, यतिः।
यथार्थता—वास्तविकता।
यश—कीर्तिः, समज्ञा।
याग—यज्ञः, यागः,।
यात्रा—प्रस्थानं, यात्रा।
यकायक—अकस्मात्।
यादगारी—स्मृतिः, स्मरणम्।
युक्ति—युक्तिः, उपायः।
योग—सङ्गमः, संयोगः।
योजना—योजना।

र

रङ्गत—दशा।
रञ्जीदगी—मनोमालिन्यम्।
रँडापा—वैधव्यम्।
रण्डीबाजी—वेश्यागामिता।
रकम—सम्पत्तिः, धनम्।
रक्षा—रक्षा, पालनम्।
रखवाली—रक्षणम्।
रगड़—सङ्घर्षः, दुराग्रहः।
रचना—कृतिः, रचना, निर्माणम्।
रटना—मननम्।
रण—सङ्गरः, युद्धं, सङ्ग्रामः।
रति—प्रीतिः, आसक्तिः, अनुरागः।
रफ्तार—गतिः।
रसद—सामग्री।
रस्म—रीतिः, प्रथा, परिपाटी, प्रणाली।
रहन—आचरणं, व्यवहारः।
राज—शासनं, राज्यम्।
राय—विचारः, विमर्शः।
राशि—समूहः।
रिपोर्ट—(आंग्लशब्दः) सूचना घटना।
रियायत—न्यूनता, दयापूर्णव्यवहारः।
रियासत—वैभवं, राज्यम्।
रिश्ता—सम्बन्धः।
रिश्वत—उत्कोचः।
रिस—क्रोधः, रोषः।
रिहर्सल—(आंग्लशब्दः) नाटकाभ्यासः।
रिहाई—मुक्तिः।
रुकावट—बाधा, प्रतिबन्धः।
रुख—आकृतिः, अनुकूलता।
रुचि—मनोवृत्तिः, इच्छा, शोभा, कान्तिः।
रुतबा—प्रतिष्ठा, पदम्।

रूखापन—रूक्षता ।
रूढि—प्रसिद्धिः, प्रथा ।
रूप—आकृतिः, रूपम् , आकारः ।
रूपरेखा—आकारप्रकारः ।
रूल—(आंग्लशब्दः)-विधिः, नियमः ।
रोआब—प्रतापः, प्रभावः ।
रोक—प्रतिबन्धः ।
रोजी—व्यापारः, जीविका ।
रोब—प्रभावः ।
रोष—क्रोधः, रोषः ।
रोशनी—प्रकाशः ।
रौनक—छविः, शोभा ।

ल

लगन—सम्बन्धः, ध्येयः ।
लज्जत—स्वादः ।
लज्जा—त्रपा, व्रीडा ।
लड़कपन—शैशवं, बाल्यम्
लड़ाई—सङ्ग्रामः, समरः, सङ्गरः ।
लपालप—शुद्धः ।
लपेट—वेष्टनम् ।
ललक—कामना, अभिलाषा ।
लाइफ—(आंग्लशब्दः)—जीवनम् ।
लाइसेंस—अधिकारः, आज्ञापत्रम् ।
लाचारी—विवशता ।
लाञ्छन—कलङ्कः ।
लाट—समूहः ।
लाड़—लालनम् ।
लाभ—प्राप्तिः, आयः ।
लाली—रक्तिमा, अरुणिमा ।

लिखाई—लेखः, लिपिः ।
लिपाई—लेपः, लेपनम् ।
लियाकत—योग्यता ।
लीला—कौतुकः ।
लुत्फ—आनन्दः, स्वादः ।
लुचाई—नीचता ।
लूट—लुण्ठनम् ।
लेक्चर—(आंग्लशब्दः) व्याख्यानं, वक्तृता ।
लेख—लिपिः, लेखः ।
लेप—लेपः ।
लोप—नाशः, क्षयः, अदर्शनम् ।
लोफरी—दुष्टता, धृष्टता ।

व

वकालत—तार्किकता ।
वचत—प्राप्तिः, उपलब्धिः ।
वचन—वचः ।
वजीफा—छात्रवृत्तिः, वृत्तिः ।
वमन—वमथुः, वमिः ।
वय—वयः, अवस्था ।
वर्ग—विभागः, श्रेणी ।
वर्षा—वृष्टिः ।
वश—अधिकारः ।
वहिष्कार—त्यागः, बहिष्कारः ।
वास—निवसनम् ।
विकार—विकृतिः ।
विकाश—वृद्धिः, विकसनम् ।
विक्री—विक्रयः ।
विचार—परामर्शः, विमर्शः ।

विजय—विजयः, जयः।
विजिट—(आङ्ग्लशब्दः)-समागमः।
विद्वत्ता—बुद्धिमत्ता, पाण्डित्यम्।
विधि—विधिः, नियमः।
विनोद—मोदः, आनन्दः।
विपत्ति—विपत्तिः, आपत्तिः।
विराम—अवसानं, विश्रामः।
विरोध—वैरं, विद्वेषः।
विलास—केलिः, क्रीडा।
विहार—आनन्दः, विहारः।
वीरता—वीर्यं, बलम्।
वृत्ति—जीविका।
वेग—प्रवाहः।
वेश—नेपथ्यम्।
वैराग्य—विरतिः।
व्यथा—पीडा, बाधा।
व्यवसाय—व्यापारः, उद्यमः।
व्यवस्था—विधिः, नियमः।
व्यवहार—आचरणम्।
व्यसन—व्यसनं, दुराचारः।
व्याख्या—टीका, व्याख्या।

श

शक—शङ्का, संशयः, सन्देहः।
शकुन—निमित्तं, लक्षणं, चिह्नम्।
शक्ति—शक्तिः, पराक्रमः।
शठता—धूर्तता।
शपथ—शापः।
शब्द—नादः, ध्वनिः।
शयन—स्वापः, निद्रा।
शरारत—दुष्टता।
शर्त—सन्धिः।
शहादत—प्रमाणम्।
शान्ति—स्थिरता, शान्तिः।
शान—गौरवं, उत्कर्षः।
शाबासी—धन्यवादः, साधुवादः।
शासन—निदेशः, शासनं, आज्ञा।
शिकायत—निन्दा।
शीत—शीतलता।
शील—आचरणं, स्वभावः।
शुबहा—सन्देहः, द्वैधं, संशयः।
शूरता—शौर्यं, सामर्थ्यम्।
शेखी—प्रगल्भता, धृष्टता।
शैतानी—दुष्टता।
शोरगुल—कोलाहलः।
शोहरत—प्रसिद्धिः।
शोषण—शोषणम्।

स

संयोग—संयोगः, दैवयोगः।
सचाई—सत्यता।
सदमा—आघातः, दुःखम्।
सत्याग्रह—शान्तिपूर्वकाग्रहः।
सत्यानाश—सर्वनाशः।
सफर—यात्रा।
सफाई—विमलता, स्वच्छता।
सफेदी—शुक्लता, श्वेतिमा।
सबर—धृतिः, सन्तोषः।
सरोकार—सम्बन्धः, प्रयोजनम्।
सर्दी—शैत्यम्।

सलाह—मन्त्रणा, मन्त्रः ।
सलूक—व्यवहारः ।
सवाल—पृच्छा, प्रश्नः ।
सवाल-जवाब—प्रश्नोत्तरम् ।
सहयोग—साहाय्यं, सहायता ।
सहारा—आश्रयः ।
सहूलियत—सुगमता, सभ्यता ।
साज—सामग्री, प्रसाधनम् ।
साजिश—कूटप्रबन्धः, षड्यन्त्रम् ।
साथ—मैत्री, पारस्परिकव्यवहारः ।
सारांश—निष्कर्षः ।
सिङ्गार—प्रसाधनं, शृङ्गारः ।
सिंचाई—सेचनम् ।
सिकुड़न—सङ्कोचः ।
सितारा—भाग्यं, दैवम् ।
सिद्धि—सफलता ।
सिफारिश—अनुरोधः ।
सिलसिला—क्रमः ।
सिलाई—स्यूतिः, सीवनम् ।
सीख—शिक्षा ।
सीधापन—सरलता ।
सुकृत—सुकृतिः, पुण्यम् ।
सुध—स्मृतिः, संस्मरणम् ।
सुधार—संस्कारः, संशोधनम् ।
सुभीता—सुकरता, सौविध्यम् ।
सुरत—कामक्रीडा, रतिलीला ।
सुस्ती—शिथिलता, खिन्नता ।
सूक्ति—सुभाषितम् ।
सूचना—विज्ञापनम् ।
सूजन—शोथः ।
सूझ—अद्भुतकल्पना
सूद—कुसीदम् ।
सैर—पर्यटनं, विहारः, वायुसेवनम् ।
सोच—शोकः, चिन्ता ।
सोहबत—सहयोगः, साहचर्यम् ।
सौगन्ध—शपथः ।
सौगात—उपहारः, उपायनम् ।
सौजन्य—सुजनता ।
सौहार्द—मित्रता ।
स्तुति—स्तोत्रं, स्तुतिः, स्तवः ।
स्नेह—प्रीतिः, प्रणयः ।

ह

हँसी—परिहासः, हास्यम् ।
हक—स्वत्वं, अधिकारः ।
हत्या—घातः, वधः, मारणम् ।
हथकण्डा—हस्तलाघवः ।
हर्ज—क्षतिः, हानिः ।
हलचल—विक्षोभः, क्षोभः ।
हांक—आह्वानं, आकारणम् ।
हार—पराजयः ।
हाल—समाचारः, परिस्थितिः ।
हिकमत—उपायः ।
हिदायत—आदेशः ।
हिफाजत—पालनं, रक्षणम् ।
हिकमत—असभ्यता ।
हिम्मत—आशा, साहसम् ।
हुक्म—आज्ञा ।

हुकूमत—शासनं, निदेशः ।
हुज्जत—व्यर्थविवादः ।
हुरदङ्गा—उत्पातः, उपद्रवः ।
हुनर—विद्या, कला ।
हुलास—अभिलाषा, उत्साहः ।
हा हुल्लड़—कोलाहलः ।
हुलिया—स्वरूपम्, आकृतिः ।
हुस्न—सुन्दरता, सौन्दर्यम् ।
हैसियत—योग्यता, सम्पत्तिः, प्रतिष्ठा ।
हैसियत—प्रणः ।
होम—हवनम् ।
होशिआरि—चतुरता, दक्षता, कुशलता ।
हौसला—उत्कण्ठा ।
ह्रास—दुःखम्, अवनतिः ।
ह्लाद—आनन्दः ।

विशेषण-वर्गः

अ

अंकक—अङ्कक: ।
अक्लमन्द—बुद्धिमान् ।
अकिञ्चन—अकिञ्चनः, निर्धनः, दरिद्रः, निःस्वः ।
अकेला—एकाकी, एकलः, एकः ।
अखण्ड—अविभक्तः, निरवच्छिन्नः ।
अखिल—अखिलः, निखिलः, समग्रः, सम्पूर्णः, सर्वः ।
अगम—अगम्यः, दुर्गमः, दुर्बोधः, दुर्ज्ञेयः ।
अगाध—अतलस्पर्शः, निम्नं, गम्भीरम् ।
अग्रिम—आद्यः, प्रथमः, अग्रयः, अग्रिमः ।
अचूक—अवश्यम्भावी, अमोघः ।
अचेत—अचेतः, मूर्छितः विसञ्ज्ञः, गतसंज्ञः ।
अच्छा—रम्यः, सुन्दरः, रमणीयः, विमलः, निर्मलः, सुखकरः ।
अछूत—अस्पृश्यः, स्पर्शायोग्यः ।
अजब—विचित्रः, चित्रः, अद्भुतः, आश्चर्यकारी, विस्मयप्रदः ।
अजान—निर्बोधः, अज्ञः, अनभिज्ञः, अबोधः ।
अटल—अचलः, स्थिरः, अचञ्चलः, अटलः ।
अतुल—अतुलनीयः, अनुपमः, अप्रमेयः ।
अथाह—अतलस्पर्शः ।
अदना—साधारणः, तुच्छः ।
अधम—नीचः, ह्रस्वः, पापी ।
अधारा—आहतः, अर्धमृतः ।
अधर्मी—पापी, धर्मविमुखः ।
अधीन—अधीनः, वशगः ।

अधीर—चञ्चलः, चलः, चपलः, धैर्यरहितः, अधीरः ।

अधेड़—अर्धवयस्कः, वृद्धकल्पः ।

अनजान—अज्ञातः, अपरिचितः, अविदितः ।

अनपढ़—निरक्षरः, अशिक्षितः, अपठितः।

अनमोल—अमूल्यः, बहुमूल्यः ।

अनर्गल—उच्छृङ्खलः, निरङ्कुशः, निरर्गलः ।

अनाथ—अशरणः, निराश्रयः, असहायः, निरालम्बः ।

अनित्य—नश्वरः, नाशवान् ।

अन्धा—नेत्रहीनः, अन्धः ।

अवारा—वृथाभ्रमणशीलः ।

अद्भुत—अद्भुतः ।

असल—वास्तविकः, यथार्थः, तात्त्विकः, अकृत्रिमः ।

असमान—अनुपमः ।

असीम—अनन्तः, असीमः ।

आखिरी—अन्त्यः, अन्तिमः ।

आगत—आगतः, आयातः, उपेतः ।

आगामी—भावी, आगामी ।

आजाद—स्वाधीनः, स्वच्छन्दः, स्वतन्त्रः ।

आजिज—उद्विग्नः, व्याकुलः, उद्वेजितः ।

आतुर—पीडितः, दुःखितः, रुग्णः ।

आभारी—कृतज्ञः, ऋणी ।

आला—उत्तमः, श्रेष्ठः ।

आशावान्—आशायुक्तः, आशावान् ।

आसान—सुकरः, सरलः ।

इ

इज्जतदार—प्रतिष्ठास्पदः ।

इतना—इयत्, एतावत् ।

इनेगिने—गणनीयः कतिपयः, न्यूनः ।

ई

ईमानदार—सत्यवक्ता, विश्वसनीयः, विश्वासपात्रः ।

ईशभक्त—ईशभक्तः ।

उ

उऋण—ऋणमुक्तः, ऋणरहितः ।

उगा—उदितः, अङ्कुरितः, उद्गतः ।

उचक्का—लुण्ठकः ।

उच्छृंखल—स्वेच्छाचारी, निरङ्कुशः ।

उजड्ड—अशिष्टः, मूर्खः, असभ्यः ।

उज्ज्वल—निर्मलः, धवलः, श्वेतः ।

उठल्लू—चञ्चलः, अस्थिरः ।

उतारू—उद्यतः, कटिबद्धः, बद्धपरिकरः ।

उतावला—चञ्चलः, त्वरावान् ।

उत्साह—उत्साही, उत्साहवान् ।

उदार—दाता, सरलः, दक्षिणः ।

उद्योगी—अध्यवसायी, उद्योगी, यत्नवान् ।

उन्नतिशील—उन्नतिशीलः ।

उस्ताद—शिक्षकः ।

ऊ

ऊंचा—उन्नतः, उच्चः, विशालः, तुङ्गः ।

ऊजड़—निर्जनः, शून्यः ।
ऊल-जलूल—वृथावादः ।

ऋ

ऋग्वेदी—ऋग्वेदीयः ।
ऋजु—सरलः, निष्कपटः, अवक्रः ।

ए

एकचाल—समानमार्गः ।
एकरङ्ग—एकवर्णः, एकरङ्गः ।
एकान्त—निर्जनः, शान्तः ।
एहसानमन्द—कृतज्ञः, कृतवेदी ।

ऐ

ऐंचा-ताना—वलिरः, केकरः, स्वोणः ।
ऐंठबाज—उद्धतः, उद्दण्डः ।
ऐतिहासिक—इतिहासवेत्ता, इतिहाससम्बन्धी ।
ऐयास—विषयी, विषयासक्तः ।
ऐबी—दोषी ।
ऐसा—एतादृशः, एवम्भूतः, ईदृशः, एवम्विधः ।

ओ

ओछा—तुच्छः, नीचः, लघुः ।
ॐव्रती—ॐमकः, ॐव्रती ।
ओहदेदार—पदाधिकारी, उच्चपदः ।

औ

औघट—दुर्गमः, दुस्तरः ।
औघड़—यथेच्छागामी, मनस्वी ।
औफड़ी—उपद्रवी ।
औंधा—नताननः, निम्नमुखः ।

क

कञ्जूस—कृपणः ।
कम्बख्त—दुष्टः, भाग्यहीनः ।
कच्चा—अपक्वः ।
कट-कटिया—विद्वेषकारी ।
कट्टर—हठी, आग्रही, दृढी ।
कड़ा—उत्कटः, कठोरः, कर्कशः ।
कड़ुआ—कटुः, कटुकः ।
कनकटा—छिन्नकर्णः, कृत्तकर्णः ।
कबरा—कर्बुरः ।
कम—स्तोकः, न्यूनः, अल्पः ।
कमज़ोर—दुर्बलः, निर्बलः, अबलः ।
कमसीन—अल्पवयस्कः ।
कमाऊ—उद्यमी, श्रमी ।
कमीना—अधमः, नीचः, दुष्टः ।
कर्जमन्द—ऋणी, ऋणजीवी ।
कर्तव्य—करणीयः, अनुष्ठेयः ।
कर्मशील—कर्मशीलः ।
कसैला—कषायः ।
काककण्ठी—कटुभाषी ।
कागजी—कागदीयः, पत्रीयः ।
कातर—भीरुः, अधीरः ।
कातिल—प्राणहर्ता, घातकः, क्रूरः ।
काना—एकाक्षः, काणः ।
काबिल—अभिज्ञः, विज्ञः, योग्यः ।
कामयाब—सफलः, फलीभूतः ।
कामी—कामुकः, कामी ।
कायम—स्थितः, विद्यमानः, वर्त्तमानः ।
कायल—शिथिलः ।

कारगर—हितकरः ।
काला—श्यामः, मेचकः, कृष्णः ।
कुडौल—कुरूपः, विकृतः ।
कुवांरा—अविवाहितः, कुमारः ।
क्रूर—क्रूरः, निर्दयः ।
कैसा—किंविधः, कीदृशः ।
कोमल—मृदुः, सुकुमारः, कोमलः ।
कोरा—नूतनः, नवीनः, नवः ।
कौतुक—वाचिकः, कौतुकः ।

ख

खक्खू—शून्यहस्तः, निर्धनः ।
खचित—जटितः, उत्कीर्णः ।
खट्टा—खट्टः ।
खतम—समाप्तः ।
खब्ती—उन्मत्तः ।
खफा—कुपितः, रुष्टः, क्रुद्धः ।
खर—कर्कशः, खरः, तीक्ष्णः ।
खराब—दुष्टः, नष्टः ।
खान-दानी—कुलीनः, वंश्यः ।
खामोश—धीरः, शान्तः ।
खारिज—बहिष्कृतः, च्युतः ।
खालिस—शुद्धः ।
खुला—मुक्तः, प्रकटः, प्रकाशितः ।
खुश—प्रसन्नः, मुदितः, आनन्दितः ।
खुशबूदार—सुरभियुक्तः, सुगन्धयुक्तः ।
खूंखार—घातकः, क्रूरः ।
खूनी—निर्दयः, घातकः, अत्याचारी ।
खूब—अधिकः, बहुसुन्दरः, शोभनः ।
खेलाड़ी—क्रीडकः, खेलकः ।
खोखला—अन्तःशून्यः ।
खोजक—अन्वेषकः ।

ग

गञ्जा—खल्वाटः, खलतिः ।
गन्दा—अपवित्रः, मलिनः, दूषितः ।
गम्भीर—अगाधः, गम्भीरः ।
गँवार—मूर्खः, जडः, पामरः ।
गठीला—दृढः, पुष्टः, दृढ-पुष्टः ।
गद-गद—आनन्दितः, हर्षितः, सुप्रसन्नः ।
गप्पी—वृथावादी, मिथ्याभाषी ।
गरम—उष्णः, तप्तः ।
गरीब—दरिद्रः ।
गवैया—गायकः, गायकः ।
गहन—गम्भीरः, अगाधः ।
गहरा—गम्भीरः, अतलस्पर्शः ।
गाढ़ा—गाढः, प्रगाढः ।
गाफिल—असावधानः, अनवहितः ।
गाभिन—गर्भिणी, गर्भवती ।
गारत—नष्टः, प्रणष्टः ।
गाहक—ग्राहकः ।
गिरफ्तार—गृहीतः, बद्धः, ग्रस्तः ।
गीला—आर्द्रः, क्लिन्नः ।
गुद-गुदा—पुष्टः, स्थूलः, कोमलः ।
गुप्त—प्रच्छन्नः, अन्तर्हितः ।
गुल-गुला—(देखिये "गुद-गुदा"
गुस्ताख—धृष्टः, उद्धतः, उद्दण्डः ।
गूंगा—मूकः, अवाक्, स्तब्धः ।

गृहस्थ—गृही।
गैर—अन्यः, अपरः, द्वितीयः।
गैरमुनासिब—अयोग्यः, अनुचितः।
गैरहाज़िर—अनुपस्थितः।
गोरा—उज्ज्वलः, धवलः, शुक्लः, श्वेतः।
गोल—वृत्तः, वर्तुलः, गोलः।
गोल-मोल—अव्यक्तः, अस्पष्टः।

घ

घटक—चटकः, मध्यस्थः।
घटिया—व्यभिचारी, दुष्टः।
घना—सान्द्रः, निबिडः।
घनिष्ठ—गाढः, प्रगाढः।
घमासान—भीषणः, भयङ्करः।
घरेलू—गृहसम्बन्धी।
घिसा—घृष्टः।
घुसा—प्रवेशितः।
घिरा—वेष्टितः।
घोर—दारुणः, भीषणः।

च

चञ्चल—चपलः, चञ्चलः, चलः।
चण्ट—चतुरः, धूर्तः।
चकनाचूर—चूर्णितः।
चटोरा—लोलुपः, लोभी।
चमकदार—कान्तिमान्, भास्वरः।
चलता-पुर्ज़ा—व्यवहारपटुः, उद्यमी।
चलता-फिरता—जङ्गमः।
चिकना—स्निग्धः, चिक्कणः।
चितचोर—प्रियः, मनोहरः, रमणीयः।
चिरपुरा—तिक्तः, कटुः।
चुकता—निःशेषः, सम्पूर्णः।
चुस्त—सङ्कुचितः, दृढः।
चूतिया—असभ्यः।
चोखा—तीक्ष्णधारः, निशितधारः।
चौकन्ना—सतर्कः, सावधानः, अप्रमत्तः, स्थिरचित्तः।
चौकोर—चतुरस्रः, चतुष्कोणः।
चौपट—नष्टः, भ्रष्टः।
चौपहल—वर्गाकारः चतुष्पार्श्वः।
चौरङ्गा—चतुर्वर्णः, चतुरङ्गः।

छ

छबीला—शोभनः, रसिकः, सुन्दरः।
छली—धूर्तः, छली, कपटी।
छर-छरा—धारायुक्तः।
छिछला—उत्तानः।
छिन-छिना—उपद्रवी।
छुट्टा—मुक्तः, अबद्धः, एकाकी।
छूछा—शून्यः, रिक्तः।
छैला—रूपवान्, सुन्दरः।
छोटा—ह्रस्वः, लघुः।

ज

जङ्गली—वनवासी, वनेचरः, आरण्यकः।
जङ्गी—वीरः, सैनिकः, योधनः।
जञ्जाली—प्रपञ्ची।
जईफ़—स्थविरः, वृद्धः, प्रवयाः।
जड़ाऊ—उत्कीर्णः, खचितः।
जबर—पुष्टः, बली।

जवान—युवा, तरुणः ।
जवाबदेह—उत्तरदाता, उत्तरदायी ।
जयकार—जयप्रदः, जयकारी ।
जहरीला—विषाक्तः, विषमयः ।
जाकड़—अवलोकनार्थः ।
जारी—चलमानः, आरब्धः ।
जालिम—अत्याचारी ।
जालिया—मायावी, वञ्चकः, धूर्तः ।
जाहिर—प्रसिद्धः, विदितः, ज्ञातः ।
जुदा—भिन्नः, अन्यः ।
जुल्मी—अत्याचारी ।
जेठा—ज्येष्ठः, अग्रजः ।
जोशीला—प्रभावशाली, आवेशपूर्णः ।
झक-झक—विमलः, विशदः ।
झक्की—उन्मत्तः, प्रलापी, प्रमत्तः ।
झगड़ालू—द्रोहशीलः ।

ट

टटका—नूतनः, नवः, नवीनः, नव्यः ।
टिकाऊ—स्थायी, दृढः, पुष्टः ।
टुटपुंजिया—अल्पवित्तः, स्तोकधनः ।
टेढ़ा—वक्रः, कुटिलः, ।
टोनहा—मायावी, छली ।

ठ

ठण्ढा—शीतलः, शीतः ।
ठग—वञ्चकः, धूर्तः, प्रतारकः ।
ठूंठा—शून्यः, रिक्तः ।
ठोस—सारवान्, निबिडः, घनः ।

ड

डामा-डोल—चलः, अस्थिरः, चञ्चलः ।
डिस-मिस—पदच्युतः, पृथक्कृतः, च्युतः ।
डेवढ़ा—सार्धगुणितः ।

ढ

ढक्की—पाखण्डी ।
ढालुआँ—प्रवणः, क्रमशोनिम्नः ।
ढीठ—प्रगल्भः, निर्भीकः ।
ढीला—शिथिलः, श्लथः ।
ढोंगी—प्रवञ्चकः ।

त

तङ्ग—क्लेशितः, दुःखितः ।
तगड़ा—निरामयः, स्वस्थः ।
तजुरबेकार—अनुभवी ।
तनहा—असहायः, एकाकी ।
तर—शीतः, आर्द्रः ।
ताबेदार—आज्ञानुगः, आज्ञाकारी ।
तिकोना—त्र्यस्रः, त्रिकोणः ।
तिगुना—त्रिगुणः ।
तितर-बितर—विशीर्णः, छिन्नः, भिन्नः ।
तिरछा—वक्रः, कुटिलः, तिरश्चीनः ।
तीखा—तीव्रः, तीक्ष्णः ।
तीता—तिक्तः ।
तेज—निशातः, कुशलः ।
तैयार—उद्यतः, प्रस्तुतः ।
तोतला—अस्पष्टवादी, अव्यक्तवादी ।

थ

थका—क्लान्तः, श्रान्तः ।
थिर—स्थिरः, धीरः ।
थर-थरा—कम्पितः ।

थोड़ा—अल्पः, न्यूनः।

द

दगाबाज—छली।

दबङ्ग—प्रभावशाली।

दबीज—स्थूलः, गाढः।

दम्भी—अहङ्कारी।

दरबारी—सभासद्, सभ्यः।

दाखिल—प्रविष्टः, अर्पितः, दत्तः।

दानी—दाता, दानशीलः, दानी।

दाहिना—सव्यः, दक्षिणः, वामेतरः।

दिखावटी—दर्शनीयः।

दिलचस्प—मनोहरः, शोभनः।

दिलदार—उदारः, सरलः।

दिलावर—उत्साही, हृदयालुः।

दिल्लगीबाज—हास्यकारी, हासकः।

दुगुना—द्विगुणः।

दुतर्फा—उभयपक्षीयः, उभयपक्षावलम्बी।

दुनियादार—संसारी, गृहस्थः, गृही।

दुबला—कृशः।

दूरन्देश—दूरदर्शी दीर्घदर्शी।

दूरगामी—दूरगामी।

दूसरा—द्वितीयः, परः, अपरः, अन्यः।

देशी—देशजः, देशीयः, देश्यः।

दैनिक—आह्निकः, दैनन्दिनः।

दोतल्ला—द्विभौमः, द्वितलः।

दोमुहाँ—द्विमुखः, कपटी।

दोषी—दोषी, अपराधी।

ध

धवल—धवलितः।

धनिक—सम्पन्नः, धनी, धनिकः।

धर्मी—धर्मी, धार्मिकः।

धीर—गम्भीरः, प्राज्ञः, विज्ञः।

धुरन्धर—धुरीणः, धुर्यः।

धूर्त—वञ्चकः, धूर्तः।

धूसर—पाण्डुवर्णः।

न

नङ्गा—नग्नः, विवस्त्रः, निर्लज्जः।

नकली—कृत्रिमः।

नक्कू—वृहन्नासिकः, महाघ्राणः।

नजदीकी—निकटवर्त्ती, समीपवर्त्ती।

नदारद—अगोचरः, नष्टः।

नन्हा—ह्रस्वः, लघुः।

नफीस—शोभनः, सुन्दरः।

नमकहराम—कृतघ्नः, अकृतज्ञः।

नमकहलाल—कृतज्ञः, कृतवेदी, स्वामिभक्तः।

नया—नव्यः नूतनः, नवीनः।

नरम—कोमलः।

नरमदली (लिबरल)—नम्रदली।

नशेबाज—मादकद्रव्यसेवी।

नाउम्मेद—हताशः, निराशः, आशाहीनः।

नाकाबिल—अयोग्यः, अनर्हः।

नाखुश—रुष्टः, अप्रसन्नः, क्रुद्धः।

नागवार—असह्यः, अक्षम्यः, अप्रियः।

नाचीज—असारः, तुच्छः।

नाजुक—सुकुमारः, कोमलः।

नातेदार—सम्बन्धी।

नादान—मूर्खः, अबोधः, बालः।

नापसन्द—असचिकर:, अप्रिय: ।
नामञ्जूर—असम्मत:, अस्वीकृत: ।
नामुमकिन—असम्भाव्य:, असम्भव: ।
नाराज—देखिये "नाखुश"
नामर्द—नपुंसक:, कातर:, भीरु: ।
नालायक—अयोग्य: ।
निकम्मा—निरर्थक:, अनुपयोगी ।
निठल्ला—अव्यवसायी, निरुद्यम: ।
निठुर—निष्ठुर:, कर्कश:, कठोर: ।
निडर—निर्भय:, साहसी, निर्भीक: ।
निपुण—दक्ष:, चतुर:, पटु:, निपुण: ।
नियुक्त—नियुक्त:, स्थापित: ।
निरंकुश—उच्छृङ्खल: ।
निराकार—आकृतिहीन: निराकार: ।
निर्गन्ध—गन्धरहित: ।
निर्मूल—निराधार: निर्बीज: ।
निर्लज्ज—अह्रीक:, निस्त्रप: ।
निरोग—निरामय:, नीरुज: ।
नीच—अधम:, अवर: ।
नेक—साधु:, भद्र:, सुजन:, सज्जन: ।
नेक-चलन—साधुवृत्त:, सदाचारी ।
नेस्तनाबूद—प्रणष्ट:, निर्मूल:,
निर्बीज: ।
नौसिखुआ—नवशिक्षित: ।
नौसरिया—धूर्त:, छाद्मिक: ।

प

पङ्किल—मलिन:, पङ्किल:, कर्दम: ।
पक्का—दृढ:, पक्व:, पुष्ट:, निश्चित: ।
पचगुना—पञ्चगुण: ।
पचरङ्ग—पञ्चवर्ण:, पञ्चरङ्ग: ।
पतित—पापी, धर्मच्युत: ।
परोपकारी—दयालु:, परोपकारी,
परहितैषी ।
पसन्द—प्रिय:, रुचिकर:, रुच्य: ।
पहला—आद्य:, आदिम:, प्रथम: ।
पागल—उन्मत्त:, प्रमत्त: ।
पाचक—पाचक: ।
पाजी—नीच:, दुष्ट:, असभ्य:,
अशिष्ट: ।
पाबन्द—बाध्य:, विवश: ।
पीड़ित—दु:खित:, पीड़ित: ।
पुनीत—पूत:, मेध्य:, पवित्र: ।
पुरवासी—पौर:, पुरवासी, पुरजन: ।
पुराना—प्राचीन:, पुरातन:, पुराण: ।
पूरा—पूर्ण:, पर्याप्त: ।
पेटू—उदरम्भरि:, कुक्षिम्भरि: ।
पैदा—जात:, उत्पन्न:, उद्भूत: ।
पैना—तीक्ष्ण, निशितधार: ।
पोढ़—प्रौढ:, सुदृढ: ।
पोख्ता—अचल: स्थायी ।
पोशीदा—गुप्त:, प्रच्छन्न: ।
प्रकट—व्यक्त:, स्फुट: ।
प्यासा—तृषित:, पिपासित:, तृषार्त: ।
प्रवीण—निष्णात:, निपुण:, सुचतुर: ।
प्रेमी—प्रणयी, प्रेमी ।

फ

फल—केवलम् ।

फजूल—निरर्थकः निष्प्रयोजनः, व्यर्थः, निष्फलः ।
फटा—विदीर्णः, भिन्नः ।
फर्स्ट—(आंग्लशब्दः) प्रथमः, आद्यः, श्रेष्ठः, उत्तमः, वरेण्यः ।
फेल—(आंग्लशब्दः) असफलः ।
फैंसी—(,,) सुन्दरः, दर्शनीयः, चित्ताकर्षकः ।

ब

बक्की—जल्पाकः, वावदूकः ।
बड़ा—विपुलः, विशालः, बृहत् ।
बद-चलन—दुराचारी, दुर्वृत्तः, दुर्व्यवहारः ।
बदनाम—कलङ्कितः ।
बदबूदार—कुत्सितगन्धः, दुर्गन्धः ।
बदमाश—दुष्टः उपद्रवी ।
बदहवास—व्याकुलः, अचेतः ।
बरखास्त—पृथक्कृतः च्युतः ।
बरखिलाफ—प्रतिकूलः, विरुद्धः ।
बरबाद—प्रणष्टः, ध्वस्तः ।
बरामद—लब्धः, प्राप्तः, अधिगतः ।
बलवान—बलवान् ।
बहादुर—वीरः, कुशलः ।
बहाल—पुष्टः ।
बाकी—शेषः, अवशिष्टः ।
बागी—द्रोही, राजद्रोही ।
बांया—वामः, सव्येतरः ।
बारीक—सूक्ष्मः, अतिकृशः ।
बाहरी—बाह्यः ।
बिकाऊ—विक्रेयः ।
बिगाड़ू—कर्मनाशकः, कार्यध्वंसी ।
बीहड़—विकटः, विषमः ।
बुजदिल—कातरः, भीरुः ।
बुरा—निकृष्टः, निन्द्यः ।
बेअक्ल—मूर्खः, निर्बुद्धिः, मन्दबुद्धिः ।
बेईमान—अविश्वसनीयः ।
बेचारा—अनाथः, असहायः ।
बेजा—अयोग्यः, अनुचितः ।
बेफिक्र—निश्चिन्तः, अशोकः ।
बेतरह—उत्तमः, उचितः ।
बेहाल—विकलः, आकुलः ।
बेहूदा—मूर्खः, असभ्यः ।
बेहोश—गतसंज्ञः, मूर्च्छितः ।
बौड़म—प्रमत्तः, उन्मत्तः ।

भ

भकुआ—अल्पबुद्धिः ।
भक्त—भक्तिमान्, भक्तः, सेवकः ।
भगन्तू—पलायनशीलः ।
भड़कीला—दीप्तिमान् ।
भड़-भड़िया—बहुभाषकः, जल्पाकः ।
भद्दा—कुरूपः, अभद्रः, विकृतः ।
भयङ्कर—भयङ्करः, भयप्रदः ।
भरपूर—पूर्णः ।
भला—सज्जनः, साधुः, उत्तमः, भद्रः ।
भारी—गुरुः, भारवान् ।
भींगा—आर्द्रः, क्लिन्नः ।
भुक्कड़—बुभुक्षितः, क्षुधार्तः ।
भेदिया—कर्णेजपः, भेदकः, गुप्तचरः ।
भोला-भाला—सरलः ।

म

मञ्जूर—अङ्गीकृतः, स्वीकृतः ।

मक्कार—मायावी, वञ्चकः ।

मग्न—निमग्नः ।

मजबूत—प्रौढः, पुष्टः ।

मजबूर—विवशः, अशक्तः, अक्षमः, अवशः ।

मजेदार—स्वादिष्टः, स्वादुः, स्वादयुक्तः ।

मझला—मध्यमः, माध्यमः ।

मददगार—सहायः, सहायकः, सहयोगी ।

मनगढ़न्त—कल्पितः, काल्पनिकः ।

मनां—प्रतिषेधः, वर्जितः, निषिद्धः ।

मशहूर—प्रसिद्धः, प्रख्यातः, विश्रुतः ।

मस्त—आनन्दमग्नः, मत्तः ।

मस्ताना—प्रमत्तः, मत्तः ।

महंगा—महर्घः ।

महज—केवलः, शुद्धः ।

माकूल—योग्यः, उचितः, अनुकूलः ।

मामूली—तुच्छः, साधारणः ।

मालूम—विदितः, ज्ञातः, अवगतः ।

मासिक—मासभवः ।

मिस्ल—सदृशः, तुल्यः, समानः ।

मीठा—मधुरः, मिष्टः ।

मुख्तसर—संक्षिप्तः, सङ्कुचितः ।

मुख्य—अग्रसरः, मुख्यः, प्रधानः ।

मुनासिब—योग्यः, उचितः ।

मुफीद—लाभकारी, लाभदायकः ।

मुफ्त—निर्मूल्यः, अमूल्यः ।

मुमकिन—सम्भवः ।

मुलायम—मृदुः, कोमलः ।

मुश्किल—असमञ्जसः, कठिनः ।

मुसल्लम—सम्पूर्णः, समग्रः, निखिलः, सर्वः ।

मुस्तैद—तत्परः, उद्युक्तः, आसक्तः ।

मुहताज—परमुखापेक्षी ।

मूर्ख—मूर्खः, देवानां प्रियः* ।

मेहरबान—कारुणिकः, दयालुः, कृपालुः ।

मोटा—मांसलः, स्थूलः, पीवरः ।

मौजूद—प्रस्तुतः, वर्तमानः, उपस्थितः ।

मौसिमी—ऋतुकः, ऋतुसम्बन्धी ।

मौनी—वाचंयमी ।

य

यजुर्वेदी—यजुर्वेदीयः ।

याचक—याचकः ।

यज्ञकर्त्ता—याज्ञिकः ।

र

रङ्क—निर्धनः, दरिद्रः ।

रङ्गीन—रञ्जितः, वर्णितः ।

रङ्गीला—प्रेमी, अनुरागी, रसिकः ।

रक्षित—रक्षितः, पालितः ।

रचित—निर्मितः कृतः, विहितः ।

रण्डीबाज—वेश्यागामी ।

राजकीय—राजकीयः ।

राष्ट्रीय—राष्ट्रियः, राष्ट्रसम्बन्धी ।

(अन्तर्राष्ट्रीय—अन्तराष्ट्रियः)

रिहा—त्यक्तः, मुक्तः ।

---

* इस शब्द का अब गोष्ठी आदिके समयमें ही प्रयोग होता है ।

रूखा—शुष्कः, नीरसः, रूक्षः।
रोगी—रुग्णः, रोगी।

ल

लंगड़ा—लञ्जः।
लचीला (लचकदार)-नमनशीलः।
लजीला—लज्जालुः, त्रपिष्णुः।
लज्जतदार—स्वादिष्ठः, स्वादयुक्तः।
लठैत—यष्टिधरः, याष्टीकः।
लाचार—विवशः, असमर्थः।
लाजिम—योग्यः, उचितः।
लापता—गुप्तः, नष्टः।
लापरवा—प्रमादी, अनवहितः।
लायक—योग्यः, प्रशंसनीयः, श्लाघार्हः।
लालची—लोभी, लुब्धः, लोलुपः।
लुटेरा—पाटच्चरः, लुण्ठकः।
लूला—पङ्गुः।

व

वंचक—कुटिलः, अरालः।
वञ्चित—प्रतारितः, वञ्चितः।
वर्तमान—विद्यमानः, प्रस्तुतः, वर्तमानः।
वाकिफ—परिचितः, विदितवृत्तान्तः।
वासिन्दा—वासी, निवासी।
विदेशी—वैदेशिकः, विदेशीयः।
विविध—अनेकविधः, नानाविधः।
विस्तृत—आयतः, विस्तृतः।
वैरागी—विरागी।

श

शराबी—मद्यसेवी, मद्यपः।
शराबोर—अतिक्लिन्नः, अत्यार्द्रः।
शरारती—प्रगल्भः, दुष्टः, धृष्टः।
शरीक—संयुतः, मिलितः।
शामिल—,, ,,।
शिक्षित—शिक्षितः, पठितः।
शैतान—अत्याचारी, दुष्टः।
शोख—निर्भयः, प्रगल्भः।
शोषक—शोषकः।

स

सङ्गी—मित्रं, सखा, सुहृद्।
सगा—सोदरः, सगर्भ्यः, सगोत्रः।
सजग—सतर्कः, जागरूकः।
सजीव—जीवधारी, जीवयुक्तः।
सज्जन—साधुः, सुजनः।
सदर—प्रमुखः, प्रधानः।
सपाट—समतलः।
सफल—फलयुक्तः, सफलः।
सफा—विमलः, स्वच्छः।
सफेद—धवलः, उज्ज्वलः, श्वेतः।
सब्ज—हरितः।
समेत—सहितः, अन्वितः, युक्तः।
सयाना—चतुरः, निपुणः।
सरदार—प्रधानः, नायकः।
सरल—उदारः।
सरहदी—सीमासम्बन्धी, सीमाविषयी।

सराहनीय—श्लाघनीय:, प्रशंसार्ह:, स्तुत्य: ।
सरीखा—तुल्य:, सदृश: समान: ।
सस्ता—अल्पमूल्य:, सुलभ: ।
सहनशील—क्षमी, क्षन्ता ।
सहपाठी—सहचर:,*सतीर्थ्य: ।
सहयोगी—सहचर:, सहयोगी, सहायक: ।
सहज—सुकर:, सरल:, सुखसाध्य: ।
सांवला—श्याम:, श्यामल: ।
साझीदार—अंशहर:, अंशभागी ।
साथी—वयस्य:, सहचर: ।
सादा—केवल:, शुद्ध:, विनीत:, शुक्ल: ।
साहसी—साहसी, साहसिक: ।
सिड़ी—प्रमत्त:, उन्मत्त: ।
सितमगर—अन्यायी, दुराचारी ।
सिरताज—श्रेष्ठ:, शिरोभूषणम् ।
सुघड़—शोभन:, सुन्दर:, रूपवान् ।
सुजन—विज्ञ:, भद्र: ।
सुथरा—स्वच्छ:, विशारद: ।
सुन्दर—शोभन: ।
सुनहला—काञ्चनवर्ण: ।
सुरीला—सुस्वर:, मधुरध्वनिक: ।
सुस्त—शिथिल:, अलस: ।
सुहावना—रमणीय:, कान्त: ।
सूना—रिक्त:, शून्य: ।
सूम—कृपण: ।
सौकीन—रसिक: ।

ह

हंसमुख—स्मितमुख:, प्रफुल्लवदन: ।
हकदार—अंशभागी ।
हट्टा-कट्टा—स्थूल:, हृष्ट:, पुष्ट: ।
हठी—आग्रही, हठी ।
हत्यारा—घातक:, क्रूर: ।
हथ-लपक—पाटच्चर: ।
हलका—अल्प:, ह्रस्व: ।
हसीन—शोभन:, मनोहर: ।
हाजिम—पाचक: ।
हाजिर—प्रस्तुत:, हितकर: ।
हितू—हितैषी, हितेच्छु:, हितकर: ।
हिम्मती—साहसी, साहसिक: ।
होनहार—भावुक: ।
होशियार—निपुण:, चतुर: ।

---

* एक गुरु के यहां पढ़नेवाले छात्र आपस में एक श्रेणी में न होने पर भी सतीर्थ्य कहलाते हैं

क्रियावर्गः

अ

अघाता है—तृप (४) तृप्यति। भावे-कर्मणि—तृप्यते।

अचरज करता है—(नामधातु) चित्रीयते।

अच्छा लगता है—रुच (१) रोचते। भावे—रुच्यते।

अपमान करता है—अप-मनु (४) अपमन्यते। क०—अपमन्यते।

अभिमान करता है—अभि-मनु (४) अभिमन्यते।

अलग होता है—वि-युज् (४) वियुज्यते।

आ

आंकता है—अङ्क (१०) अङ्कयति, अङ्कयते। क०—अङ्क्यते।

आंजता है—अञ्ज (७) अनक्ति। क०—अज्यते।

आग्रह करता है—आङ् ग्रह (९) आगृह्णाति, आगृह्णीते।

आदर करता है—आङ् दृ (६) आद्रियते।

आचमन करता है—आङ् चमु (१) आचामति।

आता है—आङ् गम (१) आगच्छति।

आनन्दित होता है—आङ् नदि (१) आनन्दति।

आराधन करता है—आङ् राध (४) आराधयति।

आलिङ्गन करता है—आङ् लिगि (१) आलिङ्गति।

आवाज करता है—शब्द (१०) शब्दयति, शब्दयते।

आशा करता है—आङ् शासु (२) आशास्ते।

आह भरता है—व्यथ (१ व्यथते।

इ

इन्तजाम करता है—प्रबन्ध (७) प्रबध्नाति।

इलजाम लगाता है—दूष (णिजन्त) दूषयति, दूषयते।

इलाज करता है—कित (१) चिकित्सति।

इशारा करता है—सम् कित (१) संकेतति।

इस्तेमाल करता है—उप युज (७) उपयुनक्ति। क० उपयुज्यते।

उ

उकताता है—उद् विज (६) उद्विजते।

उखाड़ता है—उत् खन (१) उत्खनति, उत्खनते ।
उगता है—उत् इण् (२) उदेति ।
उगलता है—उत् गॄ (६) उद्गिरति, उद्गिलति ।
उघारता है—उत् घट (१०) उद्घाटयति, उद्घाटयते ।
उछलता है—उत् शल (१) उच्छलति ।
उठता है—उत् स्था (१) उत्तिष्ठति ।
उड़ता है—उद् डीङ् (४) उड्डीयते ।
उतरता है—अव तॄ (१) अवतरति । भा० अवतीर्यते ।
उतावला होता है—उत् तमु (४) उत्ताम्यति । भा० उत्तम्यते ।
उतरता है—उत् तॄ (१) उत्तरति । क० उत्तीर्यते (पार होता है) ।
उलीचता है—उत् क्षिप (६) उत्क्षिपति-उत्क्षिप्यते ।
उलटता है—उत् लुठ (६) उल्लुठति ।
उलाहना देता है—उप आङ् लभ (१) उपालभते ।
उबालता है—क्वथ (१) क्वथति ।

ऊंघता है—स्वप (१) स्वपिति ।

ए

एक करता है—सम् ग्रह (१) सङ्गृह्णाति ।

ऐ

ऐंठता है—पट (१) पटते ।
ओकता है—उत् गॄ (१) उद्गिरति ।
ओढ़ता है—आङ् छदि (१०) आच्छादयति, आच्छादयते ।

औ

औटता है—तप (१) तपति (पानी औटाता है, दूध औटाता है)

क

कटता है—कटी (१) कटति (दिवस समाप्त होता है)
कतरता है—कृती (६) कृन्तति ।
कमाता है—अर्ज (१०) अर्जयति-अर्जयते ।

करता है—कृञ् (८) करोति। क० क्रियते।
कसता है—दृढ (नाम धातु) दृढयति
कहता है—वद (१) वदति। क० उद्यते।
,, —भाष (१) भाषते। क० भाष्यते।
कांखता है—विलपति।
काटता है—कृती (६) कृन्तति।
,, छिद् (७) छिनत्ति छिन्ते। क० छिद्यते।
काढ़ता है—उत् धृ (१) उद्धरति-उद्धरते। क० उद्ध्रियते।
कातता है—कृती (६) कृन्तति।
कांपता है—कम्प (१) कम्पते। भा० कम्प्यते।
कूजती है—कूज (१) कूजति।
कूटता है—कुट्ट (१०) कुट्टयति-कुट्टयते।
कूदता है—कुर्द (१) कूर्दते।
कृपा करता है—अनु कम्प (१) अनुकम्पते।
कोप करता है—क्रुध (४) क्रुध्यति। भा० क्रुध्यते।
कोसता है—क्रुश (१) क्रोशति।
कोशिश करता है—यती (१) यतते। चेष्ट (१) चेष्टते।
कौरता है—(भूजता है) भ्रस्ज (१) भृज्जति—भृज्जते।

ख

खतियाता है—लिख (१) लिखति।
खदेड़ता है—दूरी कृञ् (८) दूरीकरोति।
खरीदता है—क्रीञ् (९) क्रीणाति-क्रीणीते। क० क्रीयते।
खर्च करता है—व्यय (१०) व्यययति।
खसोटता है—लुण्ट (६) लुण्टयति-लुण्टयते।
खरोचता है—आ कृ लिख (१) आलिखति।
खांसता है—कास्तृ (१) कासते।
खिझता है—क्रुध (२) क्रुध्यति।
खिलता है—विकस (१) विकसति।
खींचता है—कृष (१) कर्षति।

खुजाता है—कण्डूञ् (कण्ड्वादि) कण्डूयति—कण्डूयते ।
खुलता है—प्र काश (१) प्रकाशते । भा० प्रकाश्यते ।
खुश होता है—मुद (१) मोदति ।
खेता है—क्षिप (६) क्षिपति, क्षिपते ।
खेलता है—खेल (१) खेलति । क्रीड (१) क्रीडति ।
खाँसता है—कास (१) कासते ।
खोदता है—खुर्द (१) खूर्दते (देह में घाव आदि को)
,, खनु (१) खनति—खनते (जमीन को खोदता है)
खोलता है—उत् घट (१०) उद्घाटयति—उद्घाटयते ।
,, मुच्लृ (६) मुञ्चति—मुञ्चते । क० मुच्यते ।
,, प्र काश (१) प्रकाशयति—प्रकाशयते ।

ग

गढ़ता है—घट (१) घटयति—घटयते ।
गरजता है—गर्ज (१) गर्जति । भा० गर्ज्यते ।
गलता है—गल (१) गलति । द्रु (१) द्रवति । भा० द्रूयते ।
गरम करता है—तप (१) तपति । भा० तप्यते ।
गंवाता है—नाश (ण्यन्त) नाशयति ।
गाड़ता है—कील (१) कीलति । नि खन (१) निखनति—निखनते ।
गाता है—गै (१) गायति । क० गीयते ।
गारता है—गृ (१) गारयति । निस् पीड (१०) निष्पीडयति—निष्पीडयते ।
,, गल (१०) गालयते (धोती से पानी गारता है)
गिनता है—गण (१०) गणयति—गणयते ।
गिरता है—पत्लृ (१) पतति । भा० पत्यते ।
गुद-गुदाता—है—गुद (१) गोदते ।
गुम होता है—नश (४) नश्यति ।
गूंजता है—गुञ्ज (६) गुञ्जति ।
गूंथता है—गुम्फ (६) गुम्फति ।
,, ग्रन्थ (९) ग्रथ्नाति ।
गौर करता है—ध्यै (४) ध्यायति ।

घ

घटता है—घट्ट (१) घटते । अप-चि (५) भा०—अपचीयते ।
घरं-घराता है—शब्द (१०) शब्दायते ।
घिनाता है—घृणां कृ (८) घृणां करोति ।
घिसता है—घृष (१) घर्षति ।
घुड़कता है—तर्ज (१०) तर्जयति-तर्जयते । भर्त्स (१) भर्त्सयति-भर्त्सयते ।
घूमता है—भ्रम (१) भ्रमति ।
,, परि अट (१) पर्यटति ।
,, भ्रम (४) भ्राम्यति ।
,, घूर्ण (१) घूर्णयति-घूर्णयते ।
घेरता है—वृ (१०) वारयति-वारयते ।
घोखता है—रट (१) रटति ।
घोटता है—घुट (१) घोटते ।
घोरता है—घुड (६) घुडति ।

च

चखता है—चष (१) चषति-चषते । स्वाद (१) स्वादते ।
चढ़ता है—आङ् रुह (१) आरोहति । क० आरुह्यते ।
चबाता है—चर्व (१) चर्वति ।
चमकता है—द्युत (१) द्योतते । भा० द्युत्यते । रुचि (१) रोचते ।
चम्पत होता है—चपि (१०) चम्पयति-चम्पयते ।
चयन करता है—सम् ग्रह (९) संगृह्णाति ।
चरता है—चर (१) चरति । क० चर्यते ।
चर्चा करता है—चर्च (१) चर्चति ।
चलता है—चल (१) चलति ।
चह चहाती है—कूज (१) कूजति ।
चाटता है—लिह (२) लेढि ।
चाहता है—इष (६) इच्छति । कमु (१) कामयते । वाञ्छि (१) वाञ्छति ।
चिकनाता है—स्निह (१०) स्नेहयति-स्नेहयते ।
चिताता है—चित (१०) चेतयते ।

चिपकाता है—लग (१) लगति। भा० श्लिष्यते।
चिल्लाता है—क्रन्द (१) क्रन्दति।
चीरता है—दृ (९) दृणाति।
चुगता है—चि (५) चिनोति—चिनुते। क० चीयते।
चुगली करता है—सूच (१०) सूचयति—सूचयते।
चुप होता है—तूष्णीं भू (१) तूष्णीम्भवति = मौनम्—अवलम्बते।
चुभता है—तुद (१) तुदति।
चुराता है—चुर (१) चुरयति—चोरयते। मुष (९) मुष्णाति।
चूकता है—वि स्मृ (१) विस्मरति।
चूता है—च्युत (१) च्योतति।
चूर्ण करता है—चूर्ण (१०) चूर्णयति—चूर्णयते।
चूमता है—चुबि (१) चुम्बति।
चूसता है—चूष (१) चूषति।
चोंथता है—लुञ्च (१) लुञ्चति।

छ

छलता है—वञ्च (१) वञ्चति।
छाता है—(१०) छादयति—छादयते।
छिपाता है—गुपू (१) गोपायति।
छीलता है—तक्ष (१) तक्षति।
छीनता है—आङ् छिद (१) आच्छिनत्ति।
छूता है—स्पृश (६) स्पृशति। क० स्पृश्यते।
छेकता है—रुधिर (७) रुणद्धि—रुन्धे। क० रुध्यते।
छेदता है—छिद्र (१०) छिद्रयति—छिद्रयते।
छोड़ता है—मुच (६) मुञ्चति—मुञ्चते। क० मुच्यते।
,, त्यज (१) त्यजति। क० त्यज्यते।
छोरता है—आङ् छिद (१) आच्छिनत्ति।
छौंकता है—धूप (१) धूपायति। (शाक आदि)

ज

जँचता है—रुच (१)। रोचते। भा (२) भाति।

जड़ता है—जट (१) जटति।
जपता है—जप (१) जपति। क० जप्यते।
जलता है—ज्वल (१) ज्वलति।
जलाता है—दह (१) दहति। क० दह्यते।
जल्दी करता है—त्वर (१) त्वरते। भा० त्वर्यते।
जांच करता है—निर् ईक्ष (१) निरीक्षते। क० निरीक्ष्यते।
,, ,, अनु सन्धा (३) अनुसन्दधाति।
जानता है—बुध (४) बुध्यते। क० बुध्यते। ज्ञा (९) जानाति। क० ज्ञायते।
जाता है—गम् (१) गच्छति। क० गम्यते। व्रज (१) व्रजति। इण् (२) एति।
क० ईयते। या (२) याति। सिव (१) सेवति।
जिद करता है—निर् बन्ध (९) निर्बध्नाति।
जीतता है—जि (१) जयति।
जीता है—जीव (१) जीवति। भा० जीव्यते।
जीमता है—जिमि (१) जेमति।
जुड़ता है—जुड (६) जुडति।
जोड़ता है—जुड (१०) जोडयति—जोडयते।
जोतता है—हल (१) हलति। कृष (६) कृषति।
जोखता है—तुल (१०) तोलयति—तोलयते।

झ

झंखता है—वि लप (१) विलपति। सम् तप—सन्तपति।
झगड़ता है—वि वद (१) विवदति। कलहं कृ (८) कलहङ्करोति।
झरता है—क्षर (१) क्षरति। झॄ (४) झार्यति।
झाड़ता है—मार्ज (१०) मार्जयति—मार्जयते।
झांकता है—दृश (१) पश्यति। क० दृश्यते।
झुकता है—नम (१) नमति। क० नम्यते।
झूलता है—दुल (१०) दोलयति—दोलयते।
झेंपता है—लज्ज (१) लज्जते। भा० लज्ज्यते।

ट

टपकता है—स्यन्द् (१) स्यन्दते। भा० स्यद्यते।

टपकता है—स्रु (१) स्रवति।
,, व्रण (१०) व्रणयति—व्रणयते। (रोग आदि।
टहलता है—परि अट (१) पर्यटति।
टलता है—टल (१) टलति।
टाँकता है—टकि (१०) टङ्कयति—टङ्कयते।
टूटता है—त्रुट (४) त्रुट्यति। भा० त्रुट्यते।
टाँगता है—अव लम्ब (१) अवलम्बते।
टेकता है— ,, (१) अवलम्बते।

ठ

ठगता है—वञ्चु (१) वञ्चति।
ठहरता है—स्था (१) तिष्ठति। भा० स्थीयते। वि—रम (१) विरमति—
विरमते। भा० विरम्यते।
ठुकराता है—तिरस् कृ (८) तिरस्करोति।
ठोंकता है—तड (१) ताडयति—ताडयते।

ड

डपटता है—तर्ज (१०) तर्जयति—तर्जयते। भर्त्स (१०) भर्त्सयति—भर्त्सयते।
डरता है—भी (३) बिभेति। त्रसी (४) त्रस्यति। भा० त्रस्यते।
डसता है—दंश (१) दशति।
डालता है—नि क्षिप (६) निक्षिपति—निक्षिपते। नि अस (४) न्यस्यति।
डाह करता है—ईर्ष्य (१) ईर्ष्यति।
डिगता है—वि चल (१) विचलति।
डींग मारता है—कत्थ (१) कत्थते।
डूबता है—मस्ज (६) मज्जति। भा० मज्ज्यते।

ढ

ढँकता है—पि धा (३) पिदधाति—पिधत्ते। क० पिधीयते।
ढूंढता है—ढुण्ढ (१) ढुण्ढति।
ढोता है—वह (१) वहति—वहते। क० उह्यते।

त

तकता है—रक्ष (१) रक्षति। क० रक्ष्यते।

तपता है—तप (१) तपति । भा० तप्यते ।
तय करता है—निस् चि (५) निश्चिनोति—निश्चिनुते ।
तरता है—तॄ (१) तरति ।
तरसता है—तृष (४) तृष्यते ।
तर्क करता है—तर्क (१०) तर्कयति –तर्कयते ।
तानता है—तनु (८) तनोति—तनुते । क० तन्यते ।
तेज करता है—तिज (१०) तेजयति—तेजयते ।
तोड़ता है—भञ्ज (७) भनक्ति । क० भज्यते ।
तौलता है—मा (१) माति । क० मीयते ।
,, तुल (१०) तोलयति, तोलयते ।

थ

थकता है—भ्रमु (४) भ्राम्यति । भा० भ्रम्यते ।
थमता है—स्तम्भ (५) स्तम्भ्नोति ।
थर थराता है—कपि (१) कम्पते ।
थूकता है—ष्ठिवु (४) ष्ठीवति ।

द

दण्ड देता है—दण्ड (१०) दण्डयति-दण्डयते ।
दबाता है—दमु (४) दाम्यति । भा० दम्यते ।
दफनाता है—निखन (१) निखनति । क० निखन्यते ।
दया करता है—दय (१) दयते ।
दवा करता है—कित (१) चिकित्सति ।
दुतकारता है—तर्जयति-तर्जयते ।
दुःख देता है—पीड (१०) पीडयति—पीडयते । क्लिशा (९) क्लिश्नाति ।
,, दुःख (१०) दुःखयते ।
दुलारता है—लल (१०) लालयति—लालयते ।
दुहता है—दुह (२) दोग्धि, दुग्धे । क० दुह्यते ।
देखता है—दृशिर (१) पश्यति । क० दृश्यते । ईक्ष (१) ईक्षते ।
देता है—दा (३) ददाति—दत्ते । क० दीयते । दद (१) ददते ।
,, उत् सृज (६) उत्सृजति ।

वैर करता है—वि कवि (१) विकम्पते ।
दोष लगाता—दुष (४) दूषयति—दूषयते ।
दौड़ता है—धाव (१) धावति—धावते ।

ध

धक्का देता है—धक्क (१०) धक्कयति ।
धरता है—धृ (१) धरति—धरते ।
धंसता है—ध्वंसु (१) ध्वंसते ।
धुनता है—धुष (४) धुष्यति । (रूई धुनता है)
धूप देता है—धूप (१) धूपायति ।
धूपमें बैठना है—धर्म सेव—धर्म सेवते । (घाम खाता है)
धोता है—प्र—क्षल (१०) प्रक्षालयति—प्रक्षालयते ।
धौंकता है—ध्मा (१) धमति ।
ध्यान करता है—ध्यै (१) ध्यायति ।

न

नकल करता है—अनु कृ (८) अनुकरोति । क० अनुक्रियते ।
नमता है—प्र नम (१) प्रणमति ।
नष्ट होना है—नश (४) नश्यति ।
नहाता है—अव गाह (१) अवगाहते ।
नाचता है—नृती (४) नृत्यति । भा० नृत्यते ।
नाथता है—नाथृ (१) नाथति ।
नापता है—मा (२) माति । क० मीयते ।
निकलता है—निर् क्रम (१) निष्क्रामति ।
निखोरता है—निस् कुष (९) निष्कुष्णाति ।
निगलता है—गॄ (६) गिलति, गिरति ।
निन्दा करता है—णिदि (१) निन्दति । गर्ह (१) गर्हते ।
निपटता है—नि वृत (१) निवर्त्तते ।
निभाता है—निर् वह (१) निर्वहति-निर्वहते ।
नुक्ता-चीनी-करता है—दुष (४) दूषयति—दूषयते ।
नोचता है—लुञ्च (१) लुञ्चति ।

प

पकता है—पच (१) पच्यते ।
पकाती है—" पचति । पचते । क० पच्यते ।
पखारता है—प्र क्षल (१०) प्रक्षालयति ।
पछताता है—अनु तप (१) अनुतपति । भा० अनुतप्यते ।
" पश्चात् तप (१) पश्चात्तपति । भा० पश्चात्तप्यते ।
पटकता है—पुथ (४) पुथ्यति ।
पढ़ता है—अधि इङ् (२) अधीते । क० अधीयते ।
" पठ (१) पठति । क० पठ्यते ।
परखता है—परि ईक्ष (१) परीक्षते ।
पसरता है—प्र सृ (१) प्रसरति । क० प्रस्रियते ।
पसाता है—प्र स्रु (१) प्रस्रावयति ।
पलटता है—परा वृत् (१) परावर्तते ।
" प्रति, आङ् गम (१) प्रत्यागच्छति ।
पसीजता है—प्र ष्विद (४) प्रस्विद्यति ।
पहिनता है—परि धा (३) परिदधाति परिधत्ते ।
पाता है—आप्लृ (५) आप्नोति । क० आप्यते ।
पार करता है—पार (१०) पारयति । तीर (१०) तीरयति ।
पालता है—रक्ष (१) रक्षति । क० रक्ष्यते ।
" पाल (१०) पालयति—पालयते ।
पिघलता है—द्रु (१) द्रवति ।
पीटता है—तड (१०) ताडयति—ताडयते ।
पुकारता है—आङ् ह्वेञ् (१) आह्वयति—आह्वयते ।
आङ् कृ (८) आकारयति ।
पूछता है—प्रच्छ (६) पृच्छति ।
पूजता है—अर्च (१) अर्चति । क० अर्च्यते ।
पूरा करता है—पृ (१०) पूरयति—पूरयते ।
पूरा होता है—पूरी (४) पूर्यते ।
पेशाब करता है—मूत्र (१०) मूत्रयति—मूत्रयते ।

पोषता है—पुष (१) पुष्णाति । क० पुष्यते ।
प्रतीक्षा करता है—प्रति ईक्ष (१) प्रतीक्षते ।
प्रसन्न करता है—प्रीञ् (९) प्रीणाति-प्रीणीते ।
प्रसन्न होता है—मुद (१) मोदते । भा० मुद्यते ।
,, हृष (४) हृष्यति । भा० हृष्यते ।

फ

फटता है—स्फुट (६) स्फुटति ।
फटकता है—प्रस्फुट (१०) प्रस्फोटयति-प्रस्फोटयते ।
फड़कता है—स्फुर (६) स्फुरति । स्पदि (१) स्पन्दते ।
फहराता है—उत् क्षि (१) उत्क्षयति-उत्क्षयते ।
फांसता है—पाश (१०) पाशयति—पाशयते ।
फाड़ता है—दृ (९) दृणाति ।
फिसलता है—स्खल (१) स्खलति ।
फूंकता है—फूत् कृ (८) फूत्करोति-फूत्कुरुते । क० फूत्क्रियते ।
फूटता है—स्फुटिर् (१) स्फोटते ।
फूलता है—श्वि (२) श्वयति । (देह फूलती है)
,, फुल्ल (१) फुल्लति । वि कस (१) विकसति ।
फेंकता है—क्षिप (६) क्षिपति । क० क्षिप्यते ।
फाड़ता है—भिद् (९) भिनत्ति-भिन्ते । क० भिद्यते ।

ब

बकबक करता है—जल्प (१) जल्पति ।
बचाता है—शिष (१०) शेषयति-शेषयते । रक्ष (१) रक्षति ।
बजाता है—वद—(१ —ण्यन्ते) वादयति ।
बतलाता है—शिक्ष (१) शिक्षते । क० शिक्ष्यते ।
बदलता है—वि नि मेङ् (१) विनिमयते ।
बनाता है—रच (१०) रचयति-रचयते ।
बरसता है—वृष (१) वर्षति ।
वास करता है—वस (१) वसति । भा० उष्यते ।
बहता है—वा (२) वाति । वह (१) वहति ।
बहलाता है—वि नुद (६) विनोदयति-विनोदयते ।

बांचता है—वच (१०) वाचयति-वाचयते ।
बांटता है—वि भज (१) विभजति-विभजते ।
बिखेरता है—कॄ (६) किरति । क० कीर्यते ।
बिगड़ता है—दुष (४) दुष्यति । भा० दुष्यते ।
बिसारता है—वि स्मृ (१) विस्मरति । क० विस्मर्यते ।
बिहरता है—वि हृ (१) विहरति—विहरते ।
बीतता है—वि अति-इण् (२) व्यत्येति । भा० व्यतीयते ।
बुझता है—निर् वा (२) निर्वाति ।
बुनता है—वेञ् (१) वयति—वयते । क० ऊयते ।
बुहारता है—मार्ज (१०) मार्जयति—मार्जयते ।
बूकता है—चूर्ण (१०) चूर्णयति—चूर्णयते ।
बेचता है—वि क्रीञ् (९) विक्रीणाति—विक्रीणीते । क० विक्रीयते ।
बैठता है—उप विश (६) उपविशति । भा० । उपविश्यते ।
,, आस (२) आस्ते । भा० आस्यते ।
बोलता है—कथ (१०) कथयति—कथयते । क० कथ्यते ।

भ

भरता है—भृ (१) भरति—भरते ।
भागता है—परा अय (१) पलायते ।
भींगता है—क्लिद (४) क्लिद्यति ।
भीख मांगता है—भिक्ष (१) भिक्षते ।
भूकता है—बुक्क (१) बुक्कति ।
भूंजता है—भ्रस्ज (६) भृज्जति-भृज्जते ।
भूलता है—वि स्मृ (१) विस्मरति । क० विस्मर्यते ।
भेजता है—प्र हि (५) प्रहिणोति ।

म

मरता है—मृङ् (६) म्रियते । भा० म्रियते ।
मलता है—मृद् (९) मृद्नाति । क० मृद्यते ।
महता है—मन्थ (१) मन्थति । क० मथ्यते ।
मांगता है—याच (१) याचति-याचते ।

मांजना है—मृज् (२) मार्ष्टि ।
मानना है—मन (४) मन्यते । मन (१०) मानयति—मानयते ।
मारता है—हन (२) हन्ति । क० हन्यते ।
मिटना है—(४) लुप्यति । भा० लुप्यते ।
मिलना है—मिल (६) मिलति । क० मिल्यते ।
मिलाता है—मिश्र (१०) मिश्रयति-मिश्रयते ।
मुसकराता है—स्मिङ् (१) स्मयते ।
मूड़ता है—मुडि (१) मुण्डति । वप (१) वपति, वपते । क० उप्यते ।
मूर्छित होता है—मूर्च्छा (१) मूर्च्छति ।
मेटता है—नश (णश्यते) नाशयति ।
मोड़ना है—मुट (१०) मोटयते ।

य

यत्न करता है—प्र यतो (१) प्रयतते । भा० प्रयत्यते ।
यज्ञ करता है—याग कृ (८) यागं करोति, यागं कुरुते ।
याद करता है—स्मृ (१) स्मरति । क० स्मर्यते ।

र

रंगता है—रञ्ज (१) रजति-रजते ।
रखता है—रक्ष (१) रक्षति । क० रक्ष्यते ।
,, नि धा (३) निदधाति-निधत्ते । क० निधीयते ।
रचता है—रच (१०) रचयति-रचयते ।
रटता है—रट (१) रटति ।
रमता है—रम (१) रमते । भा० रम्यते ।
रहता है—वस (१) वसति ।
रीझता है—रम (१) रमते । भा० रम्यते ।
रुचता है—रुच (१) रोचते-रुच्यते ।
रूसता है—रुष (१०) रोषयति-रोषयते ।
रेंकता है—रासृ (१) रासते ।
रेंगता है—रिगि (१) रिङ्गति ।
रोकता है—नि-षिध (१) निषे क० निषिध्यते ।
,, रुधिर् (७) रुणद्धि-रुन्धे । वृजी (१०) वर्जयति-वर्जयते ।

रोता है—रुद (२) रोदिति । भा० रुद्यते ।

ल

लगड़ाता है—खजि (१) खञ्जति ।
लगाता है—लग (१) लगति ।
लजाता है—लस्ज (१) लज्जते । भा० लज्ज्यते । त्रपू (१) त्रपते ।
लड़ता है—युध (४) युध्यते । भा० युध्यते ।
लटकता है—लबि (१) लम्बते । क० लम्ब्यते ।
लड़खड़ाता है—स्खल (१) स्खलति ।
लपटता है—वेष्ट (१) वेष्टते ।
लपकता है—धाव (१) धावते ।
लांघता है—लघि (१) लङ्घते ।
लिखता है—लिख (६) लिखति । क० लिख्यते ।
लिपटता है—श्लिष (४) श्लिष्यति । क० श्लिष्यते ।
लीपता है—लिप (६) लिम्पति-लिम्पते । क० लिप्यते ।
लूटता है—लुण्ट (१०) लुण्टयति—लुण्टयते ।
लेटता है—लेट—लेट्यति ।
लेता है—ग्रहण कृ (८) ग्रहणं करोति, ग्रहणङ्कुरुते ।
लोटता है—लुठ (६) लुठति ।
लौटता है—परा वृतु (१) परावर्तते ।

व

वश करता है—वश कृ (८) वशीकरोति—वशीकुरुते । क० वशीक्रियते ।

श

शक करता है—शकि (१) शङ्कते । सम् शी (२) संशेते ।
शान्त करता है—सान्त्व (१०) सान्त्वयति—सान्त्वयते ।
,, ,, साम (१०) सामयति—सामयते ।
शेखी करता है—कत्थ (१) कत्थते ।
शोरगुल करता है—शब्द कृ (८) शब्दङ्करोति ।

स

संभालता है—सम् भल (१०) सम्भालयते ।
संवारता है—प्र. साध (१) प्रसाध्नोति ।
सटता है—कष (१) कषति ।
सजता है—सस्ज (१) सज्जति ।
सन्देह होता है—सम् दिह (१) सन्दिह्यते । क० सन्दिह्यते ।

समाता है—सम् मा (२) सम्माति ।
सरकता है—स्रंकि (१) स्रङ्कते ।
सराहता है—श्लाघ (१) श्लाघते । प्र शंसु (१०) प्रशंसति ।
सलाह करता है—मन्त्र (१०) मन्त्रयते ।
सहता है—सह (१) सहते ।
सिकुड़ता है—सम् कुच (६) सङ्कुचति ।
सींचता है—सिच (६) सिञ्चति-सिञ्चते । क० सिच्यते ।
सीखता है—शिक्ष (१) शिक्षते । क० शिक्ष्यते ।
सींझता है—पच (१) पच्यते ।
सीता है—सिवु (४) सीव्यति । क० सीव्यते ।
सुनता है—श्रु (१) शृणोति । क० श्रूयते ।
सुहाता है—शुभ (१) शोभते ।
सूंघता है—घ्रा (१) जिघ्रति ।
सूचना देता है—सूच (णिजन्त) सूचयति । क० सूच्यते ।
सेंकता है—तप (२) तपति । क० तप्यते ।
सेवा करता है—सेव (१) सेवते ।
सोता है—स्वप (२) स्वपिति । भा० सुप्यते ।
,, नि द्रा (२) निद्राति । शीङ् (२) शेते । भा० शय्यते ।
सौंपता है—नि क्षिप (६) निक्षिपति-निक्षिपते ।

ह

हंसता है—हस (१) हसति । भा० हस्यते ।
हटता है—अप गम् (१) अपगच्छति । क० अपगम्यते । अपसरति वा ।
हांफता है—भ्रमु (४) भ्राम्यति । क० भ्रम्यते ।
हवन करता है—हु (३) जुहोति ।
हिसाब करता है—गण (१०) गणयति-गणयते ।
है—अस (२) अस्ति । वृतु (१) वर्त्तते ।
होता है—भू (१) भवति । भा० भूयते । उत् पद (४) उत्पद्यते । भा० उत्पद्यते ।
,, जनी (४) जायते । भा० जन्यते ।
होरा करता है—नर्द (१) नर्दति ।
ह्राद करता है—ह्राद (१) ह्रादते ।

परिशिष्टम्

कुछ नये शब्द

अ

नकल करनेका कागज—प्रक्षनिर्माणपत्रम् १

अखबारवाला—समाचारपत्रविक्रेता १

आलपिन—लघुसूचिका १

,, की गद्दी—लघुसूच्याधारः १

इ

इण्डियन सिगनलकोर—भारतीयसंकेतव हकसेना २

ए

एक्सपोर्ट ड्यूटीज—निर्यातिकरः १

एटमबम—परमाणुभिन्नचूर्णम्

क

*कमाण्डर-इन चीफ—प्रधानसेनापतिः १

कनवोकेशन—दीक्षान्तभाषणम् १

,, का हाल—दीक्षान्तभाषणस्थानम् ३

कापीहोल्डर—मुद्रणपत्रवाचकः १

किताबफरोस—पुस्तकविक्रेता १

कुंजड़ा—शाकविक्रेता १

केन्द्रीय असेम्बली—केन्द्रीयपरिषद् २

,, शिक्षा मन्त्री—केन्द्रीयशिक्षासचिवः १†

कोआपरेशन—सहयोगः १

कंट्रोल—नियन्त्रणम् ३

ख

खाद्यसंटक—खाद्यसंकटम् १

खाद्ययाचकमंडल—खाद्ययाचकमण्डलम् ३

खुदराफरोश—प्रकीर्णवस्तुविक्रेता १

ग

गल्ली—गायकः १

गवर्नमेण्ट—संस्कृतकालेज—राजकीयसंस्कृतपाठशाला २‡

---

* जैसे पुण्यभूमि नेपालमें इस पदपर श्रीयुक्त हिज एक्सलेंसी सर मोहन शमशेर जंगबहादुर राणा हैं।

† इस पदपर आजकल सर जोन सार्जेण्ट महोदय हैं (Sir John sarjent)

‡ ब्रिटिश सत्ताके प्रारम्भ होनेके अनन्तर १५० वर्ष पहले भारतमें शिक्षा प्रसारके लिए सर्वप्रथम काशी में यह कॉलेज बना है। इसमें दो विभाग हैं—गवर्नमेन्ट संस्कृत कॉलेज और ऍंग्लो संस्कृत विभाग। इसकी इमारत में दो कॉलेज हैं, एक राजकीय संस्कृत पाठशाला और दूसरा क्वीन्सकॉलेज पहले दोनो कॉलेजोंके एक ही प्रिन्सिपल होते थे। जैसे—'प्रिन्सिपल ऑर्थर वेनिस'। इन दिनों भिन्न भिन्न होते हैं। जैसे सम्प्रति संस्कृत कॉलेजके प्रिन्सपल डा० मङ्गलदेव शास्त्री एम्० ए० डी० फिल०। म० म० गोपीनाथ कविराज के अवकाश ग्रहण करनेके बादसे हैं, और क्वीन्सकॉलेजके प्रिन्सपल डा० विजयशङ्कर हैरवाल एम्० ए० हैं।

घ

घुड़दौड़—अश्वधावनम् ३

,, की जगह—अश्वधावनस्थानम् ३

च

चन्द्रकान्तमणि—चन्द्रकान्तमणिः १ ।

चीफ जस्टिस—सर्वप्रधानन्यायाधीशः १

छ

छापनेवाला—मुद्रकः १

ज

जर्राह—पारसीयशल्यचिकित्सकः १

जस्टिस—प्रधानन्यायाधीशः १

जहाजी—महानाविकः १

जाँचनेवाला—परीक्षकः १ कार्णिकः १

जिल्दसाज—पुस्तकवेष्टकः १

जिमींदार असोसिएशन—भूमिपतिपरिषद् २

ट

टाल—इन्धनस्थापनम् ३

टेलीप्रिंटर—संवादमुद्रकयन्त्रम् ३

टेलीविजन—संवादसूचकयन्त्रम् ३

टेलीग्राम—विद्युत्पत्रम् ३

डे-सिस्टर—दिवाधात्री २

त

तबलची—तालवादकः

द

दवा बेचनेवाला—औषधविक्रेता १

दाई—धात्री २

दाँत बनानेवाला—दान्तिकः २

ध

धुनिया—कार्पासधावकः १

न

नरेन्द्रमण्डल—नरेन्द्रमण्डलम् ३

,, की सभा—नरेन्द्रमण्डलपरिषद् २

,, के चांसलर—नरेन्द्रमण्डलाध्यक्षः १

,, के प्रोचांसलर—नरेन्द्रमण्डलोपाध्यक्षः १

नाइट-सिस्टर—निशाधात्री २

नौसेना—जलसेना ।

प

पहिया बनानेवाला—चक्रकारकः १

परराष्ट्रसचिव—परराष्ट्रसचिवः १

पुकारनेकी घण्टी—आह्वानघण्टिका २

पेपरसेटर—प्रश्नपत्रनिर्माता १

प्रूफरीडर—संशोधकः १

प्रेसिडेंशल—अध्यक्षात्मकः १

प्रोक्टर—विश्वविद्यालयकार्याध्यक्षः १

फ

फीता—बन्धनरज्जुः २

फेरीवाला—पर्यटनविक्रेता १

फोटो उतारनेवाला—प्रातिकृतिकः १

ब

बजट अधिवेशन—व्यापारवाचनम् २

बजाज—वस्त्रविक्रेता १

बीज बेचनेवाला—बीजविक्रेता १

भ

भारतसचिव—भारतमन्त्री १

म

मटेरियल साइन्टिस्ट—भौतिकविज्ञानवेत्ता १
मरम्मत करनेवाला—परिष्कारकः १
मालिक—स्वामी १
माली—मालिकः १, मालाकारः १
मुनीम—व्यापारलेखकः १
मुंशी—लेखकः १
मुहर्रिर—लेखनजीवी १
मिनिस्ट्री—मंत्रिमण्डलम् १
मीनाकार—धातुचित्रकरः १
मोदी—नानावस्तुविक्रेता १
मोनो टाइपकी मशीन—एकाक्षरयन्त्रम् १
मोनो टाइपिटर—एकाक्षरयन्त्रमुद्रकः १
मोनोमशीनचालक—एकाक्षरयन्त्रचालकः १

र

रफूगार—वसनरन्ध्राच्छादकः १
रसोईदारिन—पाचिका २
राशनकार्ड—खाद्यपत्रम् १
राशनकी दूकान—खाद्यविपणिः २
राशनका अफसर—खाद्याधिकारी १
राष्ट्रसचिव—राष्ट्रमन्त्री १
राष्ट्रदूत—राष्ट्रदूतः १
राष्ट्रदूतिका—राष्ट्रदूतिका २
रिजर्व्ड—सुरक्षितः १
राशिचक्र—राशिचक्रम् १
रेजीडेंट—राजदूतः १
रैपर—कम्बावरणम् १
रोकड़िया—द्रव्यधारकः १
रोशनाईवाला—मसीविक्रेता १
रंगसाज—रंगाजीवः १

ल

लाईनो मशीन—एकरेखाक्षरयन्त्रम् १
लाइनोमशीन का टाइपिस्ट—एकरेखाक्षरयन्त्रमुद्रकः १
लाइनोमशीन चालक—एकरेखाक्षरयन्त्रचालकः १

श

शीतला छापने वाला—शीतलावर्णीवेधकः १

स

संगतराश—प्रस्तरपरिष्कारकः १
सिटिजन—नागरिकः १
सिपहसालार—सेनापतिः १
सूर्यकान्तमणि—सूर्यकान्तमणिः १

ह

हलवाई—आपूपिकः १
हवाईसेना—वायुसेना १
हवाईसैनिक—वायुसैनिकः १
हाउस आव कामंस—साधारणजनसभा २

सिद्धपीठनामानि

ज्वालाजी—जालन्धरपीठम् १
जगन्नाथपुरी—उड्डीयानपीठम् १
कामरूपकामाक्षा—कामरूपपीठम् १
[इनके अतिरिक्त ५१ उपपीठ भी हैं जिनमें विन्ध्याचलकी देवी, मैहर राज्य

की शारदादेवी आदि हैं। यथा काशी की विशालाक्षीदेवी आदि हैं। विन्ध्याचलपर तीन शक्तियां हैं—विन्ध्याचलमाता २ महाकाली २ और अष्टभुजादेवी २]

पूज्यशङ्कराचार्यपीठनामानि

शृंगेरीमठ—शृङ्गेरीपीठम् ३
गोवर्द्धन—गोवर्द्धनपीठम् ३
द्वारका—द्वारकापीठम् ३
ज्योतिष्पीठ—ज्योतिष्पीठम् ३
[इनके अतिरिक्त कुछ लोग कांचीपीठ भी पांचवां पीठ बतलाते हैं।]

दशविधसाधुनामानि

आश्रम—आश्रमः
सरस्वती—सरस्वती } दण्डधारी
तीर्थ—तीर्थ
*वन—वनम्
अरण्य—अरण्यम्
गिरि—गिरिः
पुरी—पुरी
भारती—भारती
सागर—सागरः
पर्वतः—पर्वतः

राधारमणीयसम्प्रदाय—राधारमणीयसम्प्रदायः
लघुत्रयी—लघुत्रयी २ (रघुवंश, कुमारसम्भव और मेघदूत)
बृहत्त्रयी—बृहत्त्रयी १ (माघ या शिशुपालवध, किरातार्जुनीय और नैषधचरित)
पञ्चमहाकाव्य—पञ्चमहाकाव्य १ (रघुवंश, किरातार्जुनीय, माघ, कुमारसम्भव, और नैषधचरित)
प्रस्थानत्रयी—प्रस्थानत्रयी २ (उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र और भगवद्गीता)

पांच देवियों के नाम

अहल्या—अहल्या २
द्रौपदी—द्रौपदी २ याज्ञसेनी २
तारा—तारा २
कुन्ती—कुन्ती २
मन्दोदरी—मन्दोदरी २

"अहल्या द्रौपदी तारा,
कुन्ती मन्दोदरी तथा।
पञ्चकं ना स्मरेन्नित्यं
महापातकनाशनम्॥"

इति श्रीकोषः समाप्तः।

* यदि कई वन स्वामी एक साथ आते हों तो वहां "वनानि आगच्छन्ति" ऐसा प्रयोग हो सकता है। [illegible]।